

Родичі гарбузові

Євген Шморгун

Із верхів'я Нілу

Нещадне сонце палило і палило. Давно поскручувалося і опало листя на деревах, які росли оддалік від річки. Земля вся покрилася глибокими тріщинами, затверділа, мов камінь. З неї не витикалася жодна зелинка.

Худющі, натомлені вісники снували від поселення до поселення, повторюючи одне й те ж:

— О люди! Бійтеся богів — вони карають нас за наші гріхи. Молітеся, о люди!..

Страх, який і так чорним крилом накрив увесь Єгипет, посилювався ще більше. І люди здіймали руки до неба, благали безсмертну Ісиду пролити свої сльози і дати нове воскресіння своєму братові і чоловікові Осірісу, а разом і обдарувати своєю милістю народ єгипетський.

Але минало літо, а священний Ніл так і не розливався. Скільки не творили молитв, скільки не приносили в жертву чорних биків, скільки не осипали води квітами лотоса, однак річка не виходила з берегів, щоб напоїти спалені спекою поля. Зловіща тінь голоду нависла над країною.

І тоді фараон покликав до себе начальника гребців, славного своїм розумом і ділами Тхутинехта:

— Богиня Ісіда гнівається на мій народ за його гріхи, — сказав, — тому й насилає кару. Повеліваю тобі взяти три найкращі судна, підібрати найкращих гребців і загін надійних воїнів — попливеш до самого витoku Нілу з дарами для Ісиди. Маєш ублагати її не позбавляти життя мою країну і мій народ.

— Слухаю, повелителю повелителів! — схилився в поклоні Тхутинехт і позадкував до виходу.

Начальник гребців розумів: фараон виявив йому велику честь і довір'я. Такого ще не удостоювався ніхто з підданих володаря. Однак це аж ніяк не порадувало Тхутинехта. Він був людиною досвідченою, багато бачив і багато знав. Отож знав і те, що із смертних досі ще ніхто не добирався до витoku Нілу. За всі-всі роки — і ніхто.

Адже Ніл спадає із самої висі, де живуть боги. Там на зеленому березі сидить сонцелика Ісіда і миє ноги в нільській воді. І щоразу, коли богиня починає сумувати за померлим Осірісом і плакати, річка виходить з берегів, розливається. Сорок днів плаче Ісіда, і сорок днів вода в річці все прибуває, даючи силу всьому живому на її берегах. Від сліз богині воскресає Осіріс, від нільської повені оживають поля і сади.

Але трапляється, що люди за своїми щоденними турботами забувають гідно вшановувати Ісиду. І тоді богиня гнівається. І замість живлющої повені насилає у нільську долину голодну смерть і нищить усе живе.

Тхутинехт знає, що безсмертні однаково не люблять і коли люди байдужіють до них, і коли виявляють надмірну цікавість до їхніх таємниць. Багатьох славних мужів, які

відважилися дістатися до того місця, звідки бере початок священний Ніл, вони так і не повернули до рідних домівок.

Проте доручення фараона мають виконуватися, бо кара владики владик вражає ще швидше, ніж кара богів. І Тхутинехт одразу ж почав готуватися в незвідану путь. Помічником собі вибрав Мерімеса, давнього знайомого і друга — той більшість свого життя провів у акацієвій барці, плаваючи по Нілу на веслах чи під парусом. І вже удвох з Мерімесом добирали і воїнів, і гребців. Добирали прискіпливо, зважали не тільки на силу та вміння, а й на кмітливість кожного. Бо хтозна, що більше знадобиться там, у невідомості: сила чи кмітливість.

Ісіді везли дари із фараонової скарбниці: золоті і срібні злитки, листату мідь, синє олово, сувої лляного полотна, всілякі пахощі, рідкісні камені та інші цінні речі. Стільки багатства одразу ще нікому з мандрівників досі не доводилося бачити. Усе це ледь вмістилося в десяти великих дерев'яних скриньках, окованих міддю. Всі були впевнені: Ісіда просто не може не прийняти таких багатих дарів, аби тільки пощастило дістатися до витoku Нілу.

І ось настав день відплиття. Судна проводжав сам фараон. І були жерці, і були вельможі, і були воєначальники, і були всі єгипетські достойники. Мандрівці обнялися з рідними, попрощалися з усіма, воздали хвалу богам і зійшли на судна. Довбнями вибито причальні кілки, носові канати кинуті з берега на судна і змотано в товстезні мотки, гребці налягли на весла — священна ріка понесла посланців у безвість.

Минали дні, місяці. Повільно — то на веслах, то під парусом — плвли судна вгору по ріці. Тхутинсхт ревно стежив, щоб його люди не сварилися, а в поселеннях, біля яких причалювали на спочинок, щоб ніхто не насмілювався віднімати хліб і сандалії у місцевих жителів. Бо не личило з темною душею йти на поклін до богині. Та й не було потреби. Адже з ласки фараона посланці мали все необхідне: і одяг, і харчі, і різні дорогі речі для обміну на свіжі овочі й фрукти.

А ріка плинула широко і могутньо. І не було їй кінця-краю. Все рідше й рідше зустрічалися людські поселення, а згодом і зовсім їх не стало. Якщо іноді й потрапляли на очі чорношкірі люди, то вони одразу ж і ховалися в прибережних хащах. Як не старався Тхутинехт, але зав'язати з ними дружні стосунки не вдавалося. Більше того, одного вечора на їхній табір було вчинено напад: невідомі несподівано виринули з хащів, метнули списи і пропали в теміні, наче тіні. Невідомих було чимало, і металевими вони були вправними — Тхутинехт з Мерімесом після того нападу недорахувалися півтора десятка своїх супутників. Про переслідування ворогів не було й мови: можна заблукати в прибережних хащах і загубити всіх людей.

Відтоді мандрівники стали обережними. Зупинялися на нічліг тільки там, де берег був відкритий. Половина людей щоразу залишалася на судах. А охорону потроїли.

Проте справжні біди тільки починалися. Потроху, потроху береги ріки ставали суцільним болотом. Перетворилися в заросле папірусом та багатьма незнаними водяними рослинами зелене безмежжя. Ніде й не вгадувалося земної тверді, щоб до неї можна було причалити. Хмари комарів та всілякої дошкульної мошари сліпили очі,

набивалися в ніс і вуха, відігнатися від них годі було й думати. Люди почали хворіти лихоманкою. А тут ще скінчилися харчі. Над посланцями фараона грізно нависла смерть. Боги явно не хотіли пропускати мандрівників до витоку Ніла.

І лише тоді, коли від хвороб та голоду загинуло дві третини гребців і воїнів, коли довелося два судна кинути напризволяще, бо й на одному ось-ось могло не стати кому пливти, коли вже було втрачено будь-яку надію на порятунок, Тхутинехт нарешті побачив берег. Одразу ж послав Мерімеса з кількома воїнами, які ще знаходили в собі сили триматися на ногах, подивитися невідому землю та пошукати чогось їстівного.

Берег був безлюдний і незнайомий, і дерева росли на ньому незнайомі, і навіть трави теж були незнайомі — таких ще ніколи не бачив ні Мерімес, ні його супутники. Спробували плоди одного дерева — ті плоди і самі як дерево, не вгризти. Пожували зело — одне, і друге, і третє, і п'яте — гірке, противне, таким тільки труїтися добре.

І тут Мерімес спіткнувся об щось кругле, темно-зелене, завбільшки з кулак. Нахилився — то був незнайомий плід. Підняв його, гризнув — твердий і несмачний. З досади шпурнув знову під ноги. Той чвакнув і розколовся надвоє, нутро проблисло білясто-рожевим м'якушем. Мерімес не втримався — ще раз нахилився над плодом, покуштував той м'якуш. І відчув у роті приємну прохолодну солодкавість...

Підсвідомо збагнувши, що натрапив на щось їстівне, Мерімес забігав поглядом довкруг. Із листатого зела проглядали подібні ж круглі плоди — і тут, і там, і ось там...

Мерімесова знахідка дуже втішила людей. І хоч неznані плоди були не якимсь надзвичайним наїдком, однак це все-таки була їжа. Тхутинехт вирішив, що сама Ісіда нарешті змилостивилася над ними і послала їм земну твердь із ось цими плодами, щоб врятувати від загибелі. Отож саме зараз нагода піднести богині фараонові дари.

Знайшли найвище місце, розпалили величезне вогнище, принесли туди скриньки з дорогоцінностями. Під урочистий спів на честь сонцеликої Ісіди вогонь поглинув дари. Коли полум'я трохи причахло, змучені, виснажені мандрівники звалилися тут же, біля вогнища, і поснули.

Скільки вони проспали — цього ніхто не знав. Певно, таки довго. І, можливо, спали б ще довше, та розбудив їх дощ. Вірніше, навіть не дощ, а добра злива: з неба ринули суцільні потоки теплої води.

— Ісіда почула нас! Ісіда прийняла дари! — радо повторював Тхутинехт, здіймаючи руки до неба.

— Хвала богині Ісіді! — вторили його супутники.

Коли наступного дня злива вщухла, вони побачили, що вода в річці помітно піднялася і продовжує підніматися. Тхутинехт розпорядився назбирати якомога більше незнайомих зеленобоких плодів, поносити їх на судно і пливти назад, додому. Бо вважав, що хоч вони й не досягли витоку Нілу, але зробили головне: віддали дари Ісіді і вблагали богиню дарувати річкову повінь для блага їхньої країни.

Вода прибувала і прибувала, і судно стрімко неслося вниз по ріці, ніби сама Ісіда допомагала змученим мандрівникам швидше дістатися до рідних місць. І коли, нарешті, після довгих голодних і тяжких днів побачили на березі Нілу знайоме поселення,

Тхутинехт і його супутники повірили остаточно, що лишилися живими...

Їх зустрічали з великими почестями. На їх честь співали пісні. А коли сходили на берег, під ноги їм сипали квіти лотоса. Їх вшановували, як і належить вшановувати героїв, які врятували Єгипет від лиха...

...Минули роки й роки. Щоразу в розпал літа Ніл і досі приносить у Єгипет животворну повінь, щедро напуває поля, вдобрює їх намулом і дарує селянам багаті врожаї. У глибині літ забулася пам'ять про давню мандрівку Тхутинехта на поклон до богині Ісиди. Та й у міфічну богиню Ісиду, слези якої ніби спричиняються до повені на ріці, давним-давно вже ніхто не вірить. Нині кожен, хто більш-менш знайомий з географією, знає, що одна з найбільших рік світу — Ніл — спадає зовсім не з неба, а бере початок у Місячних горах, що в центрі Африки.

До річч, витоки Нілу і таємниця його розливів цікавили людей протягом тисяч років. У цю таємницю ще в давнину прагнув проникнути "батько історії" Геродот; її намагався розгадати мудрий Арістотель, працюючи над твором "Про підйом води в Нілі"; шукати витоки великої ріки споряджали експедиції знаменитий Александр Македонський та римський імператор Нерон. Однак таємниця витоків Нілу була остаточно розгадана тільки в ХІХ столітті після численних експедицій вчених багатьох країн.

Зате від мандрівки Тхутинехта залишилася одна добра справа. Залишилася на всі віки і для всіх народів. Привезені мандрівниками незнайомі зеленобокі плоди — "рятівний дарунок Ісиди"— сподобалися єгиптянам, тож вони посадили їх зернятка на своїх городах. І вирости з тих зерняток нові плоди. І поширилися ті плоди в інших землях, в інших країнах, примандрували й до нас. І хоч ніхто, ніколи і ніде не згадує нині про оту прадавню мандрівку до витоків Нілу, але кожного радує, коли дозрівають на баштанах чи ваговито лежать на прилавках магазинів такі знайомі всім плоди — кавуни.

Селеровий вінок

— А тепер ось сюди, на цю стежку.

Верховний суддя і розпорядник Соціон пропустив гостя вперед. Сам по-старечому задріботів слідом — почувався зняковіло, аж ніби присоромлено. Бо й то сказати! Відтоді, як його проголосили верховним, він за багато літ ще жодного разу не ступав на цю затінену стежку вслід за кимось. Завжди ступав першим! І тільки першим! Це священне право закріплене суддею ще з тих давніх часів, коли тільки започаткувалися істмійські ігри.

Але ж нинішній гість був не просто гостем. Оцей чолов'яга в підкреслено простому хлайні із лляного полотна — не хто інший, як сам імператор Нерон, грізний повелитель Римської держави, повелитель усіх країн і народів. Неждано-негадано ошчасливив Істм своєю присутністю. Тихе провінційне грецьке місто вже другий день захлинається від гармидеру численної імператорської свити.

Нерон прибув не просто подивитися істмійські ігри. Він вирішив сам взяти участь у змаганнях.

За давніми писаними й неписаними правилами ігр вимагається, щоб кожен учасник ще за місяць до їх початку заявив про своє бажання змагатися з іншими достойниками. І жити цей місяць усі достойники мають лише тут, в Істмі, у спеціально відведеному для цього нічліжному домі. Бо це зрівнювало учасників змагань, адже для кожного виділявся однаковий твердий вузький лежак без будь-якого покривала і однакові харчі.

Але хто зважиться нагадати Неронові про ці правила?! Та якби навіть і нагадав, то вже хто-хто, а імператор не зважить ні на що. Коли не зважив на рідну матір, Агріппіну, наказавши її вбити, то де вже тут чекати на повагу до чужого йому звичаю. Он він навіть не захотів поселитися в жодному з істмійських будинків — слуги нап'яли йому величезне шатро в тіні священних сосон.

А це, бач, забаглося імператорові подивитися на грядку селери, з якої сплітаються вінки переможцям ігр. От Соціонові й доводиться вести Нерона до святая-святих.

Прикра гіркота млоїть душу верховного судді і розпорядника. Деся там, біля елланодикайону, де залишився імператорський почет, багато хто зараз чорною заздрістю заздрить йому, Соціонові: як же, з самим Нероном іде, удостоївся честі — один на один. А йому легше б кам'яну брилу нести, ніж отака честь. Бо не просто чужинець крокує попереду, а повелитель усієї тієї темної сили, яка розтоптала еллінську державність і ось-ось дотопче освячену богами еллінську культуру з її прапрадідівськими устоями і звичаями. І він, Соціон, гордий Соціон, який ладен скоріше пожертвувати життям, ніж принизитися перед кимось, має ось доземно схилитися перед цією людиною, щоб ні словом, ні рухом не викликати її невдоволення. Мусить схилитися не заради власної вигоди, а щоб не накликати, бува, біди на весь Істм. За своє життя Соціон не боїться, він, можна сказати, своє віджив, а от за Істм боїться, та ще й як! Тому з усієї сили тамує в душі відразу до цього всеможного римлянина.

З-за дерев проступила галявина. Посеред неї виділявся продовгуватий зелений прямокутник.

— Прийшли, — мовив верховний.

Він міг би й не говорити, далі стежки все одно не було. Далі стіною стояла пуща, в яку заборонено було ступати смертній людині. Навіть Соціонові заборонено. Такою була воля Посейдона, грізного бога морів, на честь якого і проводяться кожні два роки Істміади. Тільки безсмертним дано право гуляти і відпочивати у цьому затишку, наслухаючи пташиний спів, тремку мову дерев та плескіт води.

Імператор зупинився біля зеленого прямокутника. Красиве щене обличчя, світлі кучері, горда постава... Навіть без золотого вінця і в простім ллянім хляні постать Нерона, здавалося, так і кричала: "Я — повелитель всього і всіх!.."

Тільки очі бігали розгублено.

Соціон помітив цю розгубленість, усміхнувся про себе куточком губ. Імператор, відома річ, чекав чогось незвичайного, таємничого. А тут серед галявки куценка грядочка селери — і нічого більше. Звичайнісінької селери, якою повсюдно зеленять могили померлих, яку зустрінеш де завгодно, аби захотів тільки подивитися під ноги.

— Оце таке?! — чи то здивовано, чи то насмішкувато кидає Нерон верховному судді.

— Оце таке! — відповідає верховний, намагаючись надати своєму голосові певної урочистості.

Западає ніякова мовчанка.

Першим спохоплюється Соціон. Щоб хоч якось розрядити цю ніяковість, він починає розповідати Неронові давню грецьку легенду про те, як безсмертні виділили селеру з усіх інших рослин і присвятили її пам'яті воїнів, полеглих у битві за свободу. Отож селеровий вінок, сплетений у цьому богообраному місці і здобутий у чесному змаганні, означав благословення самого Посейдона на високі діла і подвиги в ім'я свободи...

Та верховий помічає, що імператор слухає дуже не уважно. І лякається Соціон: а що, коли його розповідь принцепс витлумачить по-своєму? Для чого, мовляв, римлянинові вшанування тих, хто впав за свободу? Адже римляни були, є і будуть вільними, ніхто на світі не сміє зазіхнути на їхню волю. Навпаки, це право римлян завойовувати чи не завойовувати нові народи, карати чи милувати їх. Тож якщо римлянин і падає на полі бою, то не за свободу, а за ще більше багатство, за те, щоб мати більше рабів, більше земель, більше золота...

А що, коли імператора розсердила Соціонова розповідь?

Проте Неронові думається своє. Оця нікчемна грядочка селери враз нагадала, що на світі існує сила-силенна незбагненного і непідвладного навіть йому, імператорові. Бо ж чи не диво?! Та варто йому, Неронові, наказати, і біля Риму засіють поле селерою до самого обрію. Він може із зеленої селери нагромадити скирти, роздавати її возами. А все одно за селеровим вінком кращі з кращих діставатимуться аж сюди, в Істм, і виборюватимуть цей вінок у змаганні.

Ось і він, Нерон, теж прибув у цю провінцію в надії удостоїтися почесного вінка... Хоча чому в надії? Він впевнений, що виборі вінок переможця. Звичайно, тут не Рим, де його лицедійство в театрі щоразу сприймається як щось незвичайне і обов'язково геніальне. Сюди з усіх усюд зібралися прославлені поети і кіфаристи, вони теж прагнуть перемога. Але ж він — принцепс, йому самі боги визначили в усьому бути першим.

Нерон хитрує, не зважається навіть подумки сам з собою бути до кінця одвертим. Знає ж добре, що, почувши про приїзд імператора і про його славолюбні наміри, більшість талановитих достойників одразу ж відмовилася брати участь у змаганнях. Хто сам дотямкував відмовитися, а кому вчасно підказали. З усіх серйозних суперників залишився тільки один — Епірот. Але і з ним побесідують як слід. Недаремно ж завбачлива імператорська свита привезла в Істм готову скульптуру Нерона, щоб встановити її тут на почесному місці. Бо ж звичай велить встановлювати скульптури видатних переможців ігор, щоб їх знали прийдешні покоління. І скульптуру Нерона буде встановлено, хай там що. Нерона-переможця.

Імператор нахилиється, зриває листочок селери, розтирає в пучках. Приємний

пряний запах лоскоче ніздрі. Пробує навіть на язик — трава як трава, трішечки гіркава.

Нараз зустрічається з поглядом верховного судді. Тут же поспішно випускає з пальців селеровий листок і червоніє, наче школяр, якого зненацька вчитель застав за якоюсь капостю. Знає ж добре імператор, що доторкуватися до рослин на цій грядці не має права ніхто з непосвячених, навіть наймогутніший із усіх земних владик.

Верховний вдає, ніби нічого не помітив. Рівним старечим голосом пояснює Неронові:

— Для вінка селера зрізається святим золотим ножем — у цьому теж таїнство безсмертних...:

І тільки по тому, як дрібно тремтять руки в головного розпорядника і як глибока зморшка між бровами спохмурила чоло, можна здогадатися, що цей показний спокій нелегко, ох і нелегко дається верховному.

Коли вони повернулися до елланодикайону, до імператора підступив начальник його особистої охорони і тихо, щоб не долетіло до сторонніх вух, повідомив:

— Епірот комизиться.

— Це як? — зламав брову Нерон.

— Каже, відмовлюся виступати тільки тоді, коли одержу десять талантів.

— Ну?

— Золотом.

— Ну?

— Ми вже з ним і так і сьак, а він затявся на своєму: десять талантів і не менше.

— Хм!..

Десять талантів золотом — гроші немалі. Навіть для нього, імператора, це такі гроші, хоча й не якась аж там неможлива сума. Однак у даному випадку справа не в грошах. Нерона бісить інше: цей підлого походження горлодер осмілюється торгуватися. Чи не забагато честі?!

— Хм!..

— То яке буде розпорядження? — лисицею зазирає в очі начальник охорони.

І цей теж нікчема! Міг би й сам прийняти рішення. Платню ж он яку гребе — хіба задурно? Не бажано, звичайно, щоб той горлодер змагався з ним, Нероном. Бо такі і голос, кажуть, має, і вірші у нього, певно, пристойні, недарма ж так несеться... Зовсім не бажано.

Начальник охорони перехоплює погляд імператора і вгадує його думку. Догідливо схиляє голову:

— Зрозумів, повелителю. Все зрозумів...

Істмійські ігри, певно, за всі довгі сотні років ще ніколи не збирали стільки людей. Навіть ті, хто, здавалося, ніколи нічим на світі не цікавився, цього разу теж валом валили дивитися змагання. Бо то ж як?! Раз сам імператор прибув сюди з Риму, то спробуй відсидітися десь у закутку. Донощиків розплодилося стільки, що й власної тіні треба остерігатися. Варто хоч у чомусь схибити, як засічуть до смерті за неповагу до імператора.

Змагалися бігуни, стрибуні, металники дротика і диска, борці, мірялися на швидкість кінські упряжки. Прибульці з різних міст і провінцій вболівали за своїх земляків, підбадьорювали їх вигуками — над стадіоном висло безперервне ревище. Тиша западала тільки в короткі проміжки часу, коли глашатай урочисто називав імена переможців і верховий суддя Соціон увінчував голови щасливців селеровим вінком — найвищою нагородою достойників.

Завершували програму ігр співаки і кіфаристи-декламатори. На відміну від інших видів змагань, у цих брало участь усього півтора десятка чоловік. На всіх попередніх іграх саме співаків, музикантів і декламаторів було найбільше, їх за кілька днів ледь встигали вислухати. А цього разу й на півдня не набиралося.

Всі — і учасники, і судді, і глядачі — добре розуміли, чому це так. Розуміли і мовчали теж відомо чому.

Жереб випав виступати імператорові передостаннім. А завершувати змагання мав Епірот.

Перші декламатори та співаки нічим особливим себе не проявили. Не було в їх виступах тієї піднесеності, окриленості, яка властива високому мистецтву і яка завжди панувала під час змагань на Істмійських іграх. Тільки один, Оріфій, майстерно грав на кіфарі, голос мав гучний та приємний і вірші представив по-справжньому цікаві. Але його виступ судді не зарахували, бо Оріфій, чи то ненароком, чи то навмисне, не дотримався правил: ні з того, ні з сього присів на лаву та ще й витер спітніле чоло білою шматиною, а не рукавом, як це заведено здавна серед достойників.

Нерон, звичайно ж, був кращим серед інших. Тримався він скромно, підкреслено скромно. І одягом ніяк не вирізнявся. Голуба туніка дуже гармонувала до золотавих кучерів, молодила імператора і робила його справжнім красенем. Тож переважна більшість глядачів, що й казати, мало й дослухалася до його гри на кіфарі та до його віршів. Публіці просто вистачало цілком уже того, що перед нею виступав сам імператор. І коли він, пролицедійствувавши добру годину, стомлено усміхнувся і схилив голову в поклоні, публіка вибухнула таким громом овацій, що, здавалося, луна докотиться до самого Риму. Тон задавала, звичайно ж, імператорська свита, яка зайняла всі передні ряди, безцеремонно відтіснивши з місць навіть почесних гостей — переможців Істмійських ігр попередніх років.

Але на іграх, крім глядачів, були ще й судді, і суддям не личило піддаватися загальному пориву. Та й, до їх честі, вони таки добре розумілися на тому, що судили. Завважили вони і досить посередній голос принцепса, і неоригінальність його, на перший погляд ніби й претензійних, віршів. Та й кіфаридів на Істмійських іграх не раз бачили куди майстерніших. Отож судді, як і належало їм, сиділи незворушно на своїх високодостойних місцях, чекали останнього виступу. Протягом передігрового місяця вони встигли придивитися до Епірота, гідно оцінити його таланти. І тепер не мали жодного сумніву, що саме виступ Епірота буде тріумфальним.

Судді таки добре розумілися на тому, що судили.

І ось вийшов Епірот. Вийшов гордо, незалежно, сповнений гідності і певності в собі.

Вклонився глядачам, вклонився суддям. На якусь мить застиг непорушно, заглиблюючись у себе, а тоді торкнув струни кіфари.

Та враз до нього метнулася дебела постать центуріона, який стовбичив неподалік, пантруючи за порядком. Досі центуріон час від часу древком дротика діловито гамселив по плечах тих із глядачів, чиє поведження чимось йому не подобалося.

— Образа імператору! Він не вклонився імператору!.. — прогримотів страж порядку.

І перш ніж публіка встигла зрозуміти, що й до чого, його дротик пронизав горло Епіротові. Кров бризнула цівкою прямо на кіфару. Епірот поточився і повільно осів на кам'яну долівку. А центуріон з почуттям виконаного обов'язку повагом відійшов убік, грізно поблискуючи шоломом.

Тільки тепер усі завважили, що на першій лаві, на самому її краєчку справа сидить Нерон. І як він тільки зумів непомічений прошмигнути туди!..

Коли стражі порядку та особисті охоронці імператора вволю напрацювалися батогам та древками дротиків, вгамовуючи збурених глядачів, коли сам Нерон привселюдно звелів ревнотружливому центуріонові забиратися геть з-перед очей, коли винесли нещасного Епірота і засипали піском сліди крові, настала нора назвати переможця і цього виду змагань.

Переможцем був названий Нерон. Названий повним іменем: Нерон Клавдій Цезар Август Германія.

Верховний суддя і розпорядник Соціон, взявши в руки зелений вінок, щоб увінчати голову Нерона, враз похитнувся і звалився додолу.

Нитка життя, яку направили йому безсмертні олімпійці, розмоталося до кінця якраз у цей урочистий момент.

Але селеровий вінок не впав додолу. Його підхопив перший помічник верховного і тремтячими руками поклав на світлі кучері імператора.

І співали флейти на честь переможця.

І передні ряди надривно проголошували імператорові хвалу...

Діоклова капуста

Звично примостившись на камені у затінку, далматинець-вільновідпущенник Бранко спостерігає, як Діокл поволі походить між грядками городини: то нахиляється і виполіє бур'ян, то підгортає землю, то шарить в огірковому огудинні, щось там таке собі визираючи.

Найдовше затримується Діокл біля грядки капусти, що якраз в'яжеться в тугі білясті головки. Чомусь виділяє капусту з усієї городини — поливає її найпершою, додивляється до кожної рослини. А, було, ще як висаджував розсаду, то всю землю на грядці пальцями пересіяв.

Бранко звик не дивуватися вчинкам Діокла. Однак і зрозуміти не може нинішньої примхи господаря. Бо це ж подумати тільки: найбагатша людина в усій Римській імперії і раптом добровільно відсторонився від усього світу і порпається в городі. Та ще й заборонив рабам не те що допомагати, а навіть наближатися до грядок.

Якщо поміркувати, то Бранкові до того діла ніякого, бо від цього платня не зменшилася і ставлення господаря до нього не змінилося. Та й служба залишається однаковою — від довіреного охоронця вимагається тільки пильне око та швидкий меч. Але ж незвично: то було за день перед очима промайне тисяча облич, а зараз якщо за тиждень когось чужого побачиш — то вже й подія.

Відтоді, як поселився господар у цьому розкішному палаці біля моря, то ніби переродився. Ні бенкетів, ні зустрічей, ні виїздів. Квіткові клумби та городні грядки все йому загородили. Навіть жителі тутешнього міста Салони мають нагоду бачити Діокла не частіше, ніж один-два рази на рік. А було ж...

Еге ж, вільновідпущеннику Бранкові того не охопити розумом. І не тільки Бранкові.

Колись Діокл був сам сином вільновідпущенника, теж за походженням далматинця. Але завдяки кмітливості та вмінню добре володіти зброєю вислужився до начальника двірцевих військ. А коли восени 284 року префект Преторія Апр таємно вбив юного імператора Нумеріана, Діокл зробив усе можливе й неможливе, щоб воєначальники проголосили імператором саме його, а не когось іншого. А тоді скромний і товариський вояка показав своє справжнє обличчя.

Насамперед він змінив своє ім'я на римський манер — із Діокла став Діоклетіаном. А коли розмашисто підписував документи, то до цього імені доточував ще кілька і вже був Цезар Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Август. Ось так! Почав щодня вдягатися в пурпур, парчу і шовк, розцяцькувався золотом та дорогоцінним камінням, запровадив особливий церемоніал поклоніння собі: перед ним усі падали ниць і цілували край його одягу. Вимагаючи безумовної покори собі як богові і панові, Діоклетіан жорстоко розправлявся з усіма, хто насмілювався виявити хоч найменший непослух. Не робив винятку навіть найближчим друзям, які проголосили його імператором.

Та коли перше запаморочення від влади минуло, Діоклетіан зрозумів, що в такому розбурханому морі, яким була Римська імперія в третьому столітті, довго йому не втриматися на троні.. Бо оточена войовничими варварами і знекровлена постійними міжусобицями, "вічна" держава хиталася до самого підмурку. Тому 1 квітня 285 року Діоклетіан офіційно оголосив, що бере собі в співправителі Максиміна. Так стало в країні два імператори — один на Сході, другий — на Заході. А ще, щоб приглушити чвари можновладців, Діоклетіан зобов'язався разом з Максиміном через двадцять років добровільно скласти з себе владу і передати її тим двом найдостойнішим, кого назвуть римляни.

Слід сказати, що Діоклетіанові мало хто повірив. Надто непевним був час, багато крові лилося в боротьбі за владу. Однак цього разу слова було дотримано. 1 травня 305 року імператорами проголошено Констанція Хлора і Галерія. Діоклетіан привселюдно зняв з себе порфіру і знову став Діоклом. Потім він виїхав сюди, у місто Салону, оселився тут і, на великий подив усіх, хто його знав, почав вирощувати квіти та овочі.

...Сонце підбивається все вище і вище. Охоронець Бранко чекає, коли Діокл нарешті поставить у спеціально змайстрований на краю городу курінь довговухий глечик, яким поливав грядки, і примостить там сапку. Бо вже пора б і до палацу, пора б

і перекусити. О, здається, господар таки прямує до куреня.

У цей час Бранко помічає, що стежкою від палацу простують сюди двоє чоловіків. Підхопившись із каменя, він подається на крок назад, у густу бузкову зелень, прикипає поглядом: хто такі? Хоч знає, що і палац, і садиба пильнується доброю сотнею перевірених воїнів, що крізь таку охорону не те що якийсь злонамірник — навіть миша непоміченою не прошмигне, проте правиця лягає на руків'я меча: служба є служба. Повністю довіряти він може тільки господареві і самому собі.

Переднього Бранко впізнає — це дуумвір міста Салони благородний Валерій. А того, другого, здається, бачить уперше. Проте по його одягу, ході, по тому, як дуумвір раз у раз догідливо обертається до нього, неважко здогадатися, що це високий гість із Риму, певне, котрийсь із нинішніх найвпливовіших сенаторів.

Діокл зайнятий своїм і не завважує гостей. Якраз коротким запоясним ножом вирізує найбільшу капустину. Діокл щоразу повертається з городу з капустиною — перетирає її на тертушці, проціджує кашку крізь чисту полотняну шмату і випиває сік перед тим, як сісти до обіднього столу. Для слуг, для рабів, для всіх у домі пристрасть господаря до свіжого капустяного соку — це лише одна із його забаганок. Але тільки не для самого Діокла! Бо хто-хто, а він таки знає, чим зобов'язаний цьому напоеві із звичайної капустини.

...То було десь після десятого року його імператорства. Ночами Діокла мучив глухий біль у животі. Спершу не вельми зважав на те, думав, поболить-поболить та й минеться. Але хвороба не проходила. Навпаки, приступи підкрадалися все частіше і частіше, викликаючи страшну блювоту. Дійшло до того, що просиджував ночі, скорчившись навкуцьки, щоб у такий спосіб хоч якось вгамувати біль.

Накликані з усіх усюд халдеї в один голос пророкували йому швидке одужання, сто років життя, блискучі перемоги на суші і на морі, покору володарів далеких і ще дальших царств, довічну славу і ще багато чого. Вони твердили, що зірка Діоклетіана піднімається все вище, розгоряється все яскравіше і яскравіше. А йому вже не лише вночі, а й удень назоляли болі. Полегшення приносило тільки вино, та й то ненадовго. Але після вина хвороба мордувала ще лютіше. І не будеш же пиячити безпробудно, бо вино палить людину швидше, ніж вогонь свічку.

Діокл почав готуватися до відходу в царство тіней, зовсім занепав духом. Бо царство тіней однаково страшить і простого селянина, і всевладного імператора.

Ось тут і нагодився той старий грек. "Вилікую, — каже, — владику, але за умови, що цілком довіришся мені і виконуватимеш усі мої поради". Він повів імператора на город, показав на капусту: "Ось у ній — твоє здоров'я". І справді вилікував його свіжим капустяним соком.

Навіть не нагородив того грека — не встиг. Помер той. Чи то пора прийшла, чи то хтось із придворних отруїв, боячись його впливу на імператора.

Діокл було й забув про свого рятівника. Аж то через роки хвороба знову нагадала про себе. Може, ще й через це він зняв із себе порфіру і живе зараз ось тут, у Салоні, довіривши своє здоров'я головастій капусті, що її сам і вирощує...

Все нетривке в цьому світі, думається йому, все мінливе. Здається, ще вчора він, Діокл, свято вірив, що кожен його крок — це сторінка історії, кожна його справа — це на всі майбутні віки. Нині ця віра розвіялася, мов туман. Бо не віки — всього кілька літ минуло, а де все те, що воздвигалося за двадцять років імператорства? Хіба запанував спокій у Єгипті після того, як він розвіяв тамтешніх повстанців і розіп'яв їх на придорожних стовпах? Хіба не стали ще лютішими і нахабнішими варвари після стількох його блискучих перемог над ними? Хіба принесла плоди його грошова реформа? А скільки ж то сил було витрачено, щоб запровадити тверді ціни на хліб, на м'ясо, на вино, щоб встановити по всій імперії однаковий розмір заробітку за однакову працю!

Правда, прокуратори провінцій поки що успішно збирають податки за розробленою ним, Діоклом, системою. Але чи ж це надовго? Он уже йому донесли, що в Римі при дворі готується новий едикт про податки.

Хіба що його терми в Римі трохи постоять. Здається, це єдина справа, на яку недарма витрачено час і гроші.

О, такими термами Діоклу таки можна гордитися! Ніде у світі немає грандіозніших і благоустроєніших. Навіть знамениті досі римські лазні Каракалли відступили в тінь перед спорудами Діоклетіана. Бо й то сказати! У величезні зали його терм одночасно заходить три тисячі чоловік. Це він сам додивлявся, щоб усе там вийшло кращим і тільки кращим, ніж у Каракалли — не лише водопроводи, ванни і басейни, але й гімнасії, бібліотеки, галереї з творами живопису і скульптури, зали для дискусій філософів та літераторів, стадіон, сади, торгові лавки... Постоять терми, а таки постоять.

Хоча хто його вгадає! Он колись Неронові, певне, і спросоння примаритися не могло, що його "Золотий дім" рознесуть до камінчика. А сталося ж. І то не через століття, а одразу ж після смерті імператора. І то рознесли не дикі варвари, а самі ж римляни. Тепер навіть місця ніхто не покаже, де стояв той палац... От і вгадай, як воно повернеться.

Тут погляд Діокла знову зупиняється на капусті. Тепліє на душі: ось що вічне! Еге ж, оця капуста і є вічною. Люди воюють, вбивають, руйнують, а вона собі росте, росте, росте. Вона годує, лікує, тішить зір. Вона однаково потрібна і друзям, і ворогам, і найпершому імператорові, і найостаннішому рабові. От їй таки не буде переводу на землі!

До вух долітає попереджувальне покашлювання охоронця Бранка. Невдоволено підводить голову: кому там ще заманулося порушити його спокій?

Хе, та це сенатор Сервілій з дуумвіром. Чого це сенаторові не сидиться в Римі?

А той уже здаля розпливається в підлабузницькій усмішці, солодко співає:

— Славному Діоклетіанові привіт!

Не помічаючи, а може, й навмисне не помічаючи Діоклового невдоволення, Сервілій повідомляє, що імператори Максимін і Галерій настійно запрошують його прибути до Рима.

— Чого це раптом? — пильно дивиться на гостя Діокл.

— Про те мені невідомо. Просили тільки не затримуватися.

Сенатор витримує погляд Діокла, не відвертає очей. Схоже, підступності ніякої. Виходить, імператори й справді потребують у чомусь його, Діоклової, допомоги. Що ж, хоч-не-хоч, а доведеться їхати.

Через кілька днів розкішний критий екіпаж Діокла в'їжджав у Рим. Одразу ж за міською брамою дорогу йому перегородив збуджений натовп. Судячи з одягу, тут зібралися аж ніяк не багаті. Хоча й до бродяг зараховувати цих людей теж не випадало, бо то здебільшого були чоловіки кремезні, червонощокі, видно було, що без харчів скніти їм не доводиться. Галасуючи, розмахуючи здоровезним білим стягом із зображеною на ній золотистою хлібиною, люди товпилися біля візка, запряженого віслюком. Візок повільно сунув друкованою вулицею — не зрозуміти, чи то віслюк його тягне, чи то люди підштовхують уперед і візка, і віслюка.

Діокл висунувся з віконця повозу:

— Що тут?

— Та от, — перекинувся з коня начальник його особистої охорони, — не пропускають.

— А ти відтісни їх убік.

— Але це ж пекарі, — розгублено мовив начальник охорони.

— Раз пекарі — тоді інша річ, — буркнув Діокл.

— З пекарями краще не зв'язуватися, — здвигнув плечем сенатор, який сидів поруч з Діоклом. — То такий народ — пекарі. Зачепають — не тільки еділа, а й увесь Рим на тебе нацькують. Адже без хліба ніхто не обходиться, хліб — він для всіх хліб... Та й вони зараз повернуть до пам'ятника Еврісаку. Сьогодні ж якраз день пам'яті Еврісака.

Довелося довгенько плентатися позад гомінливого натовпу, поки той не звернув на бічну вулицю.

Колись Діокл, мимохідь зупиняючись біля пам'ятника Марку Вергілію Еврісаку, глузливо усміхався: це ж заманулося якомусь остолопові зводити восьмиростовий монумент на честь прибудлого грека! Адже всі заслуги Еврісака полягали в тому, що він перший відкрив у Римі пекарню і випікав хліб. Сміх та й годі! Інші підкоряли царства — і їм нічого, а цей був звичайним пекарем — і йому пам'ятник...

Нині нагадування про Еврісака і ось ця зустріч із загулялими пекарями, які вшановують того, кого вже триста років нема серед живих, збудили в душі Діокла зовсім інші почуття. І він, їдучи головною вулицею вічного міста, знову задумався про те, що саме на світі є насправді вічним, а що тільки на перший погляд здається таким.

Наступний день почався для Діокла й зовсім незрозуміло. Щойно він закінчив сніданок, як з'явився префект Преторія з кількома десятками кінних імператорських охоронців.

— Августі Максимін і Галерій тебе чекають, — сказав.

І поки Діокл гадав, хто ж він зараз є насправді — почесний гість, чи почесний бранець при такому блискучому супроводі, вони прибули до імператорського палацу.

З усього видно було, що Діокла тут чекають. І чекають як бажаного гостя. Перед ним безшумно відчинялися одні двері за другими. Він не бачив очей слуг, які при його появі шанобливо схиляли голови, зате добре помічав заздрісні погляди численних двірцевих дармоїдів — розплодилось тут цього зілля ще більше, ніж було при його владарюванні. У Великому залі — у тому самому, де вершилася доля країн і народів, де творилися найурочистіші акти і найпідліші змови — уже зібралися чи не всі найвищі сановники священної імперії. І всі погляди — теж на нього.

— Цезар Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Август! — заgrimотів оповісник у лункій урочистій тиші.

Діоклові тепла хвиля так і залоскотала в грудях. Приємно все-таки, коли до тебе виявляють таку повагу й шану! Але... чому ще оповісник назвав його повним імператорським іменем? Адже він зрікся цього імені в той же день, як зняв зі свого плеча порфіру.

Та вже назустріч ступають Галерій і Максимін, вітаються підкреслено привітно:

— Раді твоєму прибуттю до вічного богообраного міста!

І одразу ж Максимін виголосив:

— Ми з Галерієм, порадившись із найближчими радниками, покликали тебе, щоб сказати: повертайся до влади.

— Твоєї мудрості і твого досвіду чекають Рим і всі народи світу, — в тон Максимінові урочисто додав Галерій.

Он воно що!

І знову трепетне тепло залоскотало в грудях. Виходить, Рим знову хоче мати його за імператора. Виходить, тут, у вічному місті, де тисячі і тисячі людей пнуться один перед одного, щоб доскочити чинів і посад, де за ласий шмат готові перегризти горло будь-кому, де для досягнення влади не зупиняються ні перед чим, пускаючи в хід підкуп, ніж чи отруту, у цьому місті раптом визнали саме його найдостойнішим владарювати над всім і всіма у священній державі!

На мить аж голова запаморочилася від щастя. Здалося, чує вже гул землі під ногами численних легіонів, які він поведе на завоювання нових країн і народів, щоб примножити багатство і славу Риму...

Але... Але звідки цей глухий біль під ложечкою? Чому він не проходить, цей біль? Ага, це ж він, Діокл, сьогодні не пив капустяного соку. Бо та капуста, яку брав з дому в дорогу, скінчилася ще вчора, а він забув сказати слугам, щоб купили на ринку свіжої. А може, й добре... що забув сказати. Бо хто зна, яка вона тут на ринку. Вже ж, певно, не така, як на грядках у нього в Салоні, де вже там така...

Ага, це Максимін з Галерієм пропонують йому владу... Ех, якби краще запропонували йому кухоль свіжого капустяного соку. Але хіба вони можуть здогадатися про таке!..

Уже не паморочиться голова. Діоклові якось враз стає абсолютно байдуже до всього. Скоріше відбути та й піти звідси. Адже якоїсь путньої розмови з цими двома у нього все одно не вийде. Бо ж не зрозуміють, де там! Якби ж то хоч раз відчули, як

пахне весняна грядка, скопана своїми руками. Чи якби послушали ціркотіння жайвора у досвітній рані...

Витлумачивши його мовчанку по-своєму, августи приязно засокотіли в два голоси:

— Ти можеш повернутися до влади сьогодні.

— З цієї ж миті.

— О, — відповів тихо Діокл, — якби ви могли подивитися на капусту, яку я своїми руками виростив у Салоні, то ви б самі сказали, що мені ніколи не слід цього робити.

Він уклонився і, супроводжуваний здивованими поглядами усіх присутніх, повільно пішов до виходу, де чекав його вірний охоронець Бранко.

Ще до вечора того ж дня екіпаж Діокла покинув Рим і вирушив до Салони.

Гіркота найсолодшого плоду

У великій мисці парує щойно вихоплена з вогню баранина, густий запах прянощів приємно лоскоче ніздрі. Поглажуючи ріденьку сиву борідку, Махмуд задоволено прицмокує:

— Сьогодні, шановний Юсуфе, посидіти нам годину над печенею не те що не гріх, а й во славу аллаха.

Закінчився мусульманський піст, тож у цей день навіть найбільш з правовірних ласують м'ясивом. А купець і власник патхвсала — заїжджого двора — Махмуд чи не найбагатший в Каллурі, може дозволити собі і своїм домочадцям таки добре побенкетувати.

Юсуф схвально киває головою:

— Твої слова достойні долетіти до вух аллаха.

Махмудові сини — два коренасті широкоплечі бородані — в розмову не встряють, як і належить добре вихованим молодим людям. Дочекавшись, доки батько й гість взяли по шматку баранини, вони підсовуються ближче до миски, налягають і собі на печеню.

Синам не зовсім втямки, чого це раптом батько запросив на свято саме Юсуфа Хорасані. Тож із купців, постояльців їхнього заїжджого двора, Юсуф чи не найбільш бажаний. Хіба що живе в них найдовше — уже скоро мине п'ять місяців відтоді, як він прибув у Каллур. Інший на його місці за цей час уже тричі побазарював би та допровадив караван з тутешнім крамом до самого Бідара, столиці їхньої держави. А цей не поспішає — вайло. Тільки й того, що всім цікавиться, всіх розпитує, хоче все своїми очима побачити, ніби від того прибуде його багатства. Он недавно навіть у Райчуру ходив, щоб подивитися, як там у копальнях добувають алмази. Не купляти, а подивитися ходив. Дивак!

Так, Юсуф розумний, добродушний, багато бачив і багато знає, з ним цікаво говорити про всяку всячину. Але хіба цього досить, щоб батько так заприятелював з ним, ніби з родичем? Інші постояльці — просто постояльці, та й усе, а цього, світлобородого, батько має за шанованого гостя.

Батькові, зрештою, видніше. В його мудрості сини не сумніваються — крий боже! Але все ж таки. До того ж цей Юсуф Хорасані, здається, навіть не мусульманин, хоч поститься і молиться разом з правовірними.

А батько з Юсуфом уже заводять розмову про місцевих ювелірів-алмазників, які володіють особливим умінням оздоблювати зброю. Потім непомітно балачка переходить на інше — про каллурські родовища сердолику, про торгівлю ним у різних країнах, про вигоди і невигоди від того для Каллуру. Адже тутешні багатства призводять до постійних війн між індійськими державами — Бахманідським султанатом та сусіднім Віджаянагаром. Скільки вже разів долина між річкою Кістною і її правою притокою Тунгабхардою зрошувалася кров'ю тисяч і тисяч воїнів! Скільки разів плюндрувалися дощенту дбайливо оброблені поля, які можуть родити буквально все, що тільки росте на світі...

Синів чекають біля річки їхні ровесники — сьогодні в місті повсюдно ігрища. Отож, як тільки сестра Лейла приносить плетену тацю з виноградом, вони кидають по жмені-другій ягід до рота, дякують аллахові та батькові й поспішають щезнути. Махмуд не затримує, розуміє: молоді, то й не сидиться вдома. Підсовує тацю ближче до гостя:

— Смакуй, шановний, во славу аллаха.

Юсуф неквапно оббирає темно-синє гроно. Мовить:

— Хороша річ — виноград. А все-таки, як на мене, тутешня диня — плід куди солодший і смачніший.

— Хе! — дивується Махмуд. — Мені, мусульманинові, і то в піст диня таки добряче набридає. А ти, виходить, он як її уподобав.

І гукає:

— Лейло!

Дочка тут же з'являється в кімнаті. Певно, чекала, що її покличуть, при вході стояла.

Донька в купця Махмуда красуня: очі сяють, як зіроньки. Біле полотно, перекинute через плече і закручене довкола талії, підкреслює струнку постать дівчини. Ніби ненароком стрільнула очима на Юсуфа — наче вогнем обпекла.

— Ходжа Юсуф Харасані в захопленні від наших динь, — каже Махмуд. — Принеси гостей.

Махмудова дружина померла кілька років тому. То донька Лейла — господиня в домі.

— Е, тоді не буду більше зізнаватися про свої смаки, — ніяковіє Юсуф. — А то лише клопоту завдаю.

— Який клопіт! Мені приємно, що гість так високо цінує плоди моєї землі.

Лейла приносить продовговату зелено-жовту диню. Хвалиться:

— Вибрала найбільшу і найспілішу.

— Дякую, дочко, можеш іти.

Махмуд нарізає диню скибками, підсовує Юсуфові:

— Пригощайся, шановний. Та й у мене, здається, апетит розгорівся. А запахуща ж яка!

Диня й справді цукриста, соковита, так і тане в роті.

— Еге, — задоволено причмокує гість, — у Бідарі таких не знайдеш, дарма що Бідар

столиця. Там лише те, що привезуть звідкілясь. А тут — просто з городу. Від такої дині душа співає.

Диня для індійців — як для мусульман, так і для індуїстів — це не просто овоч. Вона служить головною їжею під час тривалих постів. Тому тут у багатьох культах, а особливо в магометанському, диня є найнеобхіднішим атрибутом. Отож вирощування цього овочу, догляд за ним стали справою, благословенною самим аллахом. Господарі один перед одним стараються мати на своїх городах дині тільки кращих сортів, при першій-ліпшій нагоді не вважають за гріх похвалитися ними.

— Шановний Юсуфе, твоя душа може співати до кінця твоїх днів. Це залежить від тебе самого.

— Як це розуміти? — відкладає недоїдений шматок Юсуф.

— А так і розумій, — мружиться Махмуд. — Доки тобі, шановний, бродяжити по чужих заїжджих дворах? Не молодий уже.

— Еге, не молодий. Та що вдію, коли не маю свого пристанища?

— Кажу тобі, що ця справа залежить від тебе самого.

— Якби ж то!

Махмуд витирає руки білою хусткою, уважно дивиться на гостя:

— Е, так ми з тобою натяками вельми довго будемо балакати. Давай поговоримо, як купець з купцем. Ти людина досвідчена, розумна і вдачею незлостива — мені подобаються такі. Знаю, що якби ти захотів, то багато чого зумів би досягти. Отож пропоную тобі свою дружбу й поміч. Бери караван і веди в Дабхол. Товари мої знаєш — овочі, сердолік, оздоблена алмазами зброя. Потім повернеш мені їх тутешню вартість і половину прибутку. А друга половина прибутку твоя. Це не малі гроші, сам розумієш. Особливо для початку. Тобі таке підходить, га?

— Підходити підходить, я ж рахувати вмію. Але якщо вже почали, то давай і далі як купець з купцем: для чого це тобі? В чому твоя вигода?

Махмуд пильно дивиться йому в очі. Обличчя в Махмуда серйозне, навіть урочисте.

— Вигода? В тобі, шановний. Ти і є моя вигода. Коли повернешся з караваном — віддам за тебе Лейлу. Я ж не сліпий, бачу, як вона позиркує на тебе і як ти на неї. А який батько не бажає щастя своїй дитині? І тебе я за ці місяці уже добре розпізнав: ти, можливо, в купецькій справі не дуже багато здобудеш, зате дочка за тобою буде щасливою. Такі, як ти, не здатні на погане.

Западає довга і ніякова мовчанка. Юсуф не знаходиться на слово, бо чого-чого, а такого повороту таки не чекав. І Махмуд розуміє його, не підганяє з відповіддю. Для Махмуда здалося б навіть неприродним, якби Юсуф отак одразу погодився та ще й почав дякувати. Хоча, якщо бути відвертим, то на місці Юсуфа більшість Махмудових знайомих вчинили б саме так.

Але людина серйозна, відповідальна, не обдумавши справи, торохтіти не буде.

Нарешті Юсуф завважує:

— Але ж тобі відомо — я не мусульманин.

— Нашу віру і наші закони ти знаєш не гірше за будь-кого з правовірних. І живеш

ти за заповідями Магомета, як і всі ми. Отож у душі ми одновірці. Залишається тільки формальність. Раніше чи пізніше ти її виконаєш. Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди.

Юсуф враз відчуває, що в кімнаті страшенна задуха. Витирає хусткою піт з чола, мовить:

— Вибач, шановний, мені щось зле, я вийду.

Він підводиться і повільно прямує у двір. Там у густій тіні платана біля дзюркітливого арика така зручна лавочка — звичне місце відпочинку господаря та його домочадців.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди..."

Махмудові слова гупають у скроні молотком. Здається, вони відлунюють у високій цегляній стіні, якою обнесено все обійстя купця, і заховатися від них просто неможливо.

Юсуф Хорасані не сідає на лавочку. Повз неї проходить стежкою далі, до цегляної стіни, де за вузькими дверцятами чимала зелена латка городу, навпіл розрізана тонкою ниткою арика. Тут свята святих — володіння Лейли. Сюди навіть хатнім слугам заборонено заходити, хіба що під наглядом когось із господарів. А з постояльців заїжджого двору для одного Юсуфа Хорасані зроблено виняток і дозволено бувати тут, коли тільки захоче. Отож він при нагоді й користується цим, бо затишнішого місця немає, певне, в усьому Каллурі.

Тут, серед запахуї городньої зелені, дихається легко і легко почувається. Знайоме з дитинства степір'я цибулі та моркви, сизуваті капустяні кулачки допомагають хоч думкою полинати в рідний край, хоч на якийсь час забути, що ходиш по чужій землі і в чужому світі. Бо ж ніякий він не ходжа Юсуф Хорасані, а тверський купець Афанасій, син Микитин.

П'ятий рік водить його доля по дорогах заморських країн. П'ятий рік не чує жодного слова рідною мовою.

Не думав, не гадав Афанасій, що його мандрівка з товаром у Ширванську землю, яка на Північному Кавказі, стане безкінечною і приведе аж у таємний Індостан, де ще не ступала нога нікого з русинів. А воно бач як склалося.

Афанасія і його супутників-купців пограбували біля Астрахані ногайські татари. На березі Каспійського моря хижі кайтаки відняли рештки товару. Скільки не просили руські купці допомоги в ширванського правителя, той нічим не допоміг. Довелося діяти, як випадало. У кого залишилося хоч якесь добро на Русі — той пішов на Русь. Афанасію повертатися ж було просто ніяк: у рідній Твері його чекали тільки борги, які тепер сплатити нічим. Отож при поверненні Афанасія віддали б у холопи, і ходив би в холопах до кінця життя, бо навряд чи роздобув би гроші, щоб сповна розрахуватися з тими, в кого напозичав перед мандрівкою в Ширванську землю.

Звичайно, Афанасій Микитин міг би, як дехто з його супутників-невдах, залишитися в Шемасі, Дербенті чи в Баку або завести сяку-таку торгівлю в персидькому Чапакурі, де було вже й прожив аж півроку. Згодом, може, й зібрав би

грошей та й зажив безбідно. Але зустрічі з тамтешніми купцями і їх розповіді про легендарну країну Індостан підштовхнули його на дальші мандри. Підштовхнули дійти до Ормуза-града, а звідти на ненадійному парусному судні-таві перепливти підступне море і таки ступити на індійську землю, щоб власними очима побачити цей край.

Індія насправді виявилася зовсім не такою, якою її уявляли земляки Афанасія: благословенного богом, багатою і благодатною землею, розташованою неподалік від раю, де немає ні злодіїв, ні розбійників, ні завидюшників. Афанасій побачив тут таку жахливу бідність простих людей, якої досі ніде не зустрічав. Багатими в Індії є тільки князі та їх поплічники, які селянина нерідко й за людину не вважають. Отож йому, Афанасію, який заздалегідь придбав собі зошит, щоб у ньому писати про побачені чудеса, доводиться тепер писати про речі звичайні й буденні.

В індійській землі господарями почувають себе не місцеві жителі, а прийшли мусульманські завоювальники. Вони намагаються всіх обернути у свою віру. І від нього, Афанасія, вже теж багато разів вимагали, щоб він прийняв "Махмет дені" — магометанство.

Пригадується, ще в перший рік його перебування в Індії джуннарський хан Асад, провідавши, що Афанасій не бусурманин, а русин, відняв у нього єдине багатство — коня. "Переходь у нашу віру, — то й жеребця поверну, і тисячу золотих дам на додачу. А відмовишся — і коня заберу, і ще з твоєї голови тисячу золотих візьму". І виділив чотири дні на роздуми. Добре, що тоді нагодився знайомий скарбник Мухамед та замовив за нього слівце.

Тепер, бач, купець Махмуд свою вудку закинув.

Так, Афанасієві справді подобається Лейла. Він любить спостерігати, як вона старанно порається на городі, навіть допомагає їй виполювати бур'ян. Подобається їй журкітлива мова, її допитливість. За всі роки перебування в Індії він нікому стільки, як їй, не розповідав про свою далеку Русь, про рідну тверську землю. Відчував, що й Лейлі спілкуватися з ним не тільки не обтяжливо, а й приємно. Інакше не виходила б щодня полоти грядки динь якраз у той час, коли він прогулюється по городі.

Але щоб йому з Лейлою одружитися!.. Такого Афанасієві й на думку не спадало. По-перше, він вдвічі старший за дівчину. По-друге, вони різної віри. А по-третє, і це головне, він зовсім не збирається відмовлятися від повернення на батьківщину, щоб залишитися тут гарипом — чужоземцем — до кінця своїх днів.

О ні, вже краще він буде вічним боржником, невдалим холопом, але у своєму краї, між своїми, руськими, людьми, а не гарипом-чужоземцем, якого може зневажити навіть найостанніший з місцевих жителів. Воно ж і звучить, ніби лайка: гарип.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди..."

Помиляється шановний Махмуд, ой помиляється. Для кожної людини є на світі надійний прихисток, якщо вона не зреклася рідної землі, якщо на ній не тяжіє прокляття краю своїх предків... А його, Афанасієва, душа співатиме куди голосніше від тверської ріпи, ніж від чужого найсолодшого плоду.

Вздовж арика стежечка вузенька-вузенька. По ній досі він прогулювався завжди

неквапно, зупинявся біля кожної грядки, любувався буйною зеленню і щедрими розсипами плодів, відпочивав душею. Нині ж крокує розгонисто, раз у раз наступає на огудиння. Нічого не помічає.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди... стугонить у скроні. — Дітися тобі нікуди..."

— Юсуфе!..

Ні, таки треба вертати на Русь. Хай там що — треба вертати. Завтра ж він вирушить зі своїм товаром в Коїлконду, там, чував, базари великі. Спродасться — та й прямо до Дабхола, а звідти — до Ормуза... Багатства він особливого не нажив за ці роки — ну то й що? На дорогу додому вистачить.

Назад через Ширванську землю йому путь закрита, бо там безкінечні війни, там для мандрівника-купця уготована смерть. А от через Кафу на Тавриду, чув, купці дістаються. Тудюю й він піде. Аби тільки до Тавриди. А там через Литовську Русь, через Московську Русь та й до Тверської землі.

— Юсуфе!..

Підводить голову — перед ним стоїть Лейла. В її великих чорних очах туманна поволока.

— Я все чула. І те, що батько говорив, і те, що говорив ти...

Афанасій пробує перевести мову на інше:

— Досить одного погляду на тебе — і одразу видно, що сьогодні свято...

Проте Лейла перебиває його:

— Не треба, Юсуфе, я все розумію. Все-все.

І така лагідність та жура в її словах!

Афанасій дивиться на дівчину: а може, це йому тільки так здається? Але вона продовжує тим же тоном:

— Я розумію: ти не залишишся. А якщо й залишишся, то тебе довіку гризтиме гриза. Тобі ночами снитимусь не я, а хтось інший, снитиметься все те, що ти залишив десь там, на своїй далекій батьківщині. І будеш зі мною холодний, як отой сніг, про який ти розказував. Із таким тобою я не зможу бути щасливою. І тобі дати щастя не зможу. То для чого маємо сходитися, якщо це нікому не дасть щастя?

— Лейло!

— Йди собі своєю дорогою. Тільки вирушай звідси швидше — так мені легше буде. І хай тебе аллах збереже і допровадить живого й здорового до рідних місць.

— Прости мені, Лейло...

— Йди, Юсуфе, йди. Я на тебе й крихти образи не потаю. Я знаю: це не ти винний, а доля розпоряджається.

Йому гостро защеміло серце. Почуття невимовної ніжності до цієї чорноокої дівчини враз хлюпнуло в душу, здавалося, розірве груди. Не знаходив у собі сили залишити Лейлу.

— Та йди вже, не муч!... — не мовить, а майже стогне вона і закриває обличчя долонями.

Нарешті він важко ступає крок, другий... Повз Лейлу проходить до краю городу. Уже як відчиняв дверцята в мурі, почув:

— Юсуфе!..

Оглянувся — Лейла простягає йому зав'язану вузликом шматину:

— Візьми.

— Навіщо?

— Тут насіння дині. Ти ж дині любиш. А такого сорту, як у нас, ти, можливо, в усьому світі ніде більше не знайдеш.

— На моїй батьківщині літо коротке, я ж тобі розповідав. Під нашим скупим сонцем дині не виростуть.

— А ти все одно посади — раптом виростуть? Посади, то й мене згадаєш...

...Зеленої весни року 1475 на старовинному шляху із Кафи до Смоленська зупинився караван. Голова каравану московський купець Степан Васильєв, син Дмитріїв та його товариш Гридя Жук заходилися ховати тверського купця Афанасія, який повертав з ними із країн заморських і раптово помер у дорозі. Не віз купець Афанасій із собою ніякої поклажі. З його заплічної торбини дістали тільки списаний зошит та вузлик з якимось незнаним насінням. Зошит починався дивними словами: "Записав я тут про своє грішне ходіння за три моря..."

Купці, які самі не раз ходили з караванами в чужі землі і добре розуміли незвичайність описаної Афанасієм мандрівки, вирішили відвезти записи тверитянина в Москву і передати у двір великого князя Івана. А що робити з насінням — не знали. Бо раптом воно якесь бісівське або хтось із нечистих басурман заляв його в заморській стороні? Отож поклали його в яму разом з покійником та й засипали землею.

Ще того ж дня караван пішов далі через Литовську Русь до Русі Московської. А заблукала хмарина, пригнана вітром, можливо, аж із самої Індії, пролилася теплим дощем на свіжу могилу мандрівника Афанасія, Микитиноного сина.

Спритник із острівця

Сірий осінній день обіцяв стати першим днем його волі.

Дощ монотонно шелестів по очеретяному дахові, але не наганяв смутку. З вузького волокового віконця таким привабливим здавалося широке плесо Ікни, де час від часу виляскували щуки, ганяючись за дріб'язком. І навіть фортечний мур, що здіймався одразу ж за річкою, виростаючи просто з води, сьогодні був ніби не таким уже й похмурим та грізним.

Умитий, причесаний, у цілій, майже новій сорочці, яку з такої нагоди великодушно подарував йому княжий риболов Денис, скритник Максим почувався мов на Великдень. Вартовий гайдук, спостерігши, як у нього на очах перемінився скритник, якого він завжди звик бачити закіптюженим, нечупарним, у подертій одежині, навіть значуще підморгнув:

— А ти чолов'яга ще ото!

Не зрозуміти було тільки, чи то гайдук радіє з того, що роки ув'язнення так і не dokonали скритника, а чи то йому жаль, що цього не сталося.

"Чолов'ягою ого!" Максим був колись. Про це йому казали всі, з ким стрічався. Добрі люди радили не раз: "Кинь ти, Максиме, своє аптекарство та рушай на Січ. Козарлюга з тебе неабиякий вийде".

І мабуть-таки, не знічев'я радили. Але він глухий був до тих порад. Бо відтоді, як відкрив йому небіжчик батько світ аптекарства, для нього нічого іншого вже й не існувало. Дні і ночі просиджував над книгами, над склянками й горщиками, в яких варилося, булькало, парувало всіляке розмаїття. Здебільшого це готувалися навіть і не ліки, а щось таке собі, чому й назву важко було підібрати. Максим просто прагнув доскіпатися, а що з того вийде, якщо змішати оте з тим або скип'ятити оте з сим.

Ні, він був таки добрим аптекарем. Бо йшли до нього не тільки з сіл і з Забрами, а й, траплялося, дубенські міські пихачі завертали. Певно, останні й спричинилися до того, що його аптекарська стежка стала впоперек і мало не привела Максима до загибелі. Міський аптекар Леон, зобачивши в Максимові неабиякого конкурента, розпустив плітки, що той знається з нечистим і з його допомогою може навіть добувати золото із звичайного піску. Двічі підіслані кимось розбишаки грабували Максимову аптеку, а на третій раз і зовсім спалили її. Поткнувся Максим по допомогу, щоб відновити свою справу, а міські власті йому в одвіт: для того, хто знається з нечистою силою, немає місця не тільки в Дубні, а й на Забрамі. Що було робити? А тут якраз ще кілька сіром нагодилося, княжих холопів, яких управитель з наглядачами довели до відчаю. Згуртувалися, та й потайки шугнули на Запоріжжя — може, шаблями вдасться здобути кращу долю.

Однак не поталанило втікачам: на півдорозі їх перехопили гайдуки якогось пана Фіялковського. Та закували в ланцюги, та від пана до пана — доправили назад до Дубна, до страшного Владислава Домініка Заславського. А той саме був у крайній люті, бо недавно мав виправу із запорожцями і ті добре почухрали його надвірне військо. От Заславський без будь-якого суду звелів прилюдно розіп'яти втікачів на хрестах вздовж кременецького шляху, щоб тим самим відбити в інших лайдаків охоту до втечі. Живим залишив тільки аптекаря Максима. Зовсім не од жалю залишив, і не тому, що Максим не був його холопом, — хтось із прихвоснів Заславського шепнув князеві, що цей вчений варнак володіє таємницею, як із будь-якої речовини добувати золото. Такий чоловік Заславському був потрібен, ще й вельми. Такий і самому королеві знадобився б. Правда, князь не зовсім йняв тому віри, та все ж...

Заславський так і запитав аптекаря:

— Зможеш перетворити в золото, скажімо, шматок міді чи олова?

Максим, який щойно своїми очима бачив, як розпинали його побратимів-утікачів і вже сам було змирився з неминучістю власної мученицької смерті, враз захопився за цю останню соломинку. Відповів ухильно, але значуще:

— Якщо рідку воду можна перетворити в летюче повітря і в твердий лід, то, певне, можна перетворювати і тверде у тверде. На все ВОЛЯ ГОСПОДНЯ.

— Ти хотів сказати, воля диявола?

— Я сказав: воля господня, княже.

— Нехай, мені все одно... Добудеш золото — буде тобі ще й від мене воля. Скільки просиш на це часу — тиждень, місяць?

Максим розумів, що добути золото з міді чи з якогось іншого металу він навряд чи зуміє. Бо вже й сам не раз пробував цього добитися, та все марно, тільки даремно час згаяв. Але зараз йому саме й треба було виграти час. Виграти час, а там буде видно, як воно ще повернеться. Тому, витримавши паузу — якраз таку, яка здалася йому найбільш переконливою, мовив:

— Роки, князю.

— Що?! — нсвдоволено зламав брову Заславський.

Максим зібрав усю силу волі і не видав себе. Повторив спокійно, з гідністю:

— Роки, князю.

А по хвилі так само спокійно додав:

— Досі, князю, жоден земний владика ще не може похвалитися секретом такого перетворення.

Останнє здалося князеві вагомим аргументом. До того ж полоскотало його самолюбство: виходить, він, Заславський, може стати першим на світі володарем таїни перетворення якоїсь малоцінної речовини в золото! О, для такої гри варто запалювати свічі.

— Тільки щоб без хитрування! — погрозив аптекареві. — Якщо довідаюся, що лайдакуєш і даремно марнуєш час — то вмирати тобі навіть не на хресті, як твоїм друзям, а наткнути на палю. І то стирчатимеш, поки ворон костей не обклює!

Аптекарь мовчав. Розумів, що тепер кожне його слово могло тільки пригасити живчик надії на врятування.

А грізний вельможа гримотів. І хоча звертався він безпосередньо до Максима, але то вже було скоріше розпорядження своїм служкам, ніж повеління аптекареві:

— Я дам тобі змогу працювати. І матимеш ти для роботи все, що забажаєш. Але твоя робітня стане віднині і твоїм домом, і в'язницею. Залишити її ти зможеш тільки тоді, як я дозволю особисто. А звернутися до себе дозволяю лише в одному-єдиному випадку: коли здобудеш щось важливе і зможеш мені його показати.

Максимова в'язниця виявилася всього за якусь сотню метрів від князівського замку. Вірніше, то була й не в'язниця — звичайна дерев'яна хата з волоковими віконцями та під очеретяним дахом. Зате стояла вона на островці посеред Ікви — повноводої річки, що вигнулася дугою біля замку. На цьому островці, крім куреника княжого риболова Демида і крихітної вартівні, не було більше нічого. З міщан сюди ніхто ніколи не наважувався поткнутися — як осмілишся, коли тут гайдуки пантрують удень і вночі! Треба бути зовсім без клепки, щоб потикатися, коли князь перед замком заборонив навіть на човні пропливати.

Отож у ту хату йому доставили стільки всілякого причандалля, що він у своїй аптеці колись і третини того всього не мав. Почав Максим мудрувати біля склянок та горнят. А що ж будеш робити? Знав, якщо й випаде нагода втекти звідси, то не так скоро. А щоб дотягти до того "не так скоро", потрібно було трудитися. Бо вартіві

гайдуки не просто пильнують за ним, а й щодня доповідають кому слід про те, працює аптекар сумлінно чи тільки вдає, що трудиться, аби не опинитися на палі.

Але нуртувала в ньому жилка хіміка-дослідника. Можливо, він був одним з найбільших хіміків свого часу. І багато дослідів проводив з цікавістю, навіть захоплено. Робота стала для нього всім: вона скрашувала дні і місяці ув'язнення, спонукала не дуже помічати скупий харч, глуху самоту, тижнями замкнені двері хатини.

Час від часу він замовляв для дослідів те чи інше: сірку, свинець, живицю, крейду, бурштин, віск, селітру. І жодного разу не попросив крайця хліба чи ще чогось їстівного.

Вартові звикли до скритника, якого їм було доручено пильнувати і який своєю поведінкою не завдавав їм аніякісінької мороки. Отож згодом все менше й менше додивлялися, коли він заговорював із риболовом Демидом чи просто цілу годину стовбичив при волоковому віконці, ковзаючи задумливим поглядом по річковій гладіні.

А в Максимовій душі жевріла надія про волю. В'язень чекав слушного часу, щоб втекти з острівця. І може, дочекався б. Та тут трапилася ота, здавалося б, непримітна подія, яка змінила скритникові усі плани.

Сталося ось що. Риболов Демид якось привіз із собою на острівцець кілька буряків, маючи намір зварити собі в куренику борщу на обід. Але щось там йому не випало, а наступного дня його знов кудись погукали. Словом, буряки лежали та й в'янули. Були б вони викинуті, як непотріб. Але тут їх запримітив Максим і попросив дати буряки йому. А через якийсь час скритник почувався на сьомому небі: йому пощастило виділити із бурякових коренів... цукор! Точнісінько такий же цукор, як той, що його привозили заморські купці і за який правили шалені гроші. Щоб не сумніватися у своєму відкритті, Максим навіть замовив через вартових, аби йому прислали дрібочку справжнього заморського цукру для порівняння. Ретельне дослідження підтвердило, що дорогі заморські солодощі нічим не відрізняються від добутих ним, Максимом, із звичайного буряка.

Отут і засвітилася для скритника обіцяна йому воля! Адже він розумів значення свого відкриття.

Через вартового гайдука попросив негайно сповістити князя, що має сказати йому щось вельми важливе.

Сірий осінній ранок обіцяв стати першим днем його волі.

Заславський не забарився. Високоносий човен із двома гребцями вмить доправив князя до острівця, де вартові гайдуки лозинами вигнулися перед ним у догідливості.

— Ну, показуй! — звелів князь Максимові.

Аптекарь підвів його до столу:

— Ось!

На незастеленому столі лежали дві грудочки цукру.

Заславський зиркнув на стіл, на Максима, потім знову на стіл. Нетерпляче стеноу плечем:

— Гадаю, ти мене покликав не для того, щоб показати оці дрібочки цукру?

— Саме для того.

— Що?!

Максим, вдаючи, що не помічає його роздратування, пояснює спокійно:

— У цих двох грудках цукор цілком однаковий, в усьому однаковий. Тим часом ось цей цукор — привезений з-за моря, його приніс сюди вартівник на моє прохання. А ось цей — виготовив я із звичайнісіньких буряків, з яких щодня борщ варять...

Заславський перервав його:

— Ми, здається, домовлялися про золото.

— Я відкрив простий спосіб добування цукру, а це не менш важливо. Вам відтепер не треба буде купувати цукор у прийшлих купців, адже буряків на тутешніх землях можна сіяти скільки завгодно. А моїм способом можна виготовляти цукру стільки, що він стане в кожній хаті звичайним, як хліб... Ну й в одночас прибуток від цього буде, як же — це те ж саме золото.

Обличчя Заславського набрякло кров'ю:

— Я князь, а не купець! І не мені бабратися в якихось буряках, коли в мене стає золото і на заморський цукор.

— Але ж це буде благом для всіх людей землі нашої! Це ж...

Проте пихатий князь уже подався до дверей. Що йому благо людей, з якими живе на одній землі! Бракувало, щоб ще від турботи про інших у нього боліла голова. Досить того, що вона болить від гультіпак, яких збував Хмельницький. Он завтра йому, Владиславу Домініку Заславському, вести проти них військо.

А Максим стояв біля столу, де лежали дві дрібочки цукру, і з надією чекав, що князь таки зрозуміє...

...Мине понад сто осеней, і в 1747 році німецький вчений-хімік Маркграф повідомить світ про те, що він у коренях буряків відкрив точно такий же цукор, який одержували із цукрової тростини. Але і це відкриття теж далеко не одразу прислужилося для блага людей. І лише у 1799 році учень і послідовник Маркграфа хімік Ахард побудує малюсіньке підприємство і вперше одержить три центнери бурякового цукру...

...Максим чекав, що князь таки зрозуміє його і повернеться. Але той не повернувся. Сідаючи в човен, кинув старшому варті:

— Халупу спалити!

— Як? — оторопів старший гайдук.

— Вогнем! Зараз! І то разом з отим бидлом!..

Коли човен з князем Заславським підпливав до замку, над острівцем на місці скритникової робітні-в'язниці круто звився вгору вогненний ожеред. Очеретяний дах палахкотів, аж гуготів, ніби й зовсім перед цим не мок під дощем.

Сірий осінній день став останнім днем аптекаря Максима.

Сувенір із Козакії

В передобідню нору вулицею села на змиленому коні проноситься вістовий. І одразу від обійстя до обійстя, від гурту до гурту лунає команда:

— Рушай!

Галасують погоничі, риплять вози, тут і там чується груба солдатська лайка. Рештки шведського війська поспішають з України до турецьких володінь, де сподіваються знайти притулок, щоб хоч якось оговтатися після нищівної поразки під Полтавою.

Серед утікачів — і словацький посол до шведського короля Карла XII, протестантський єпископ, або, як він сам себе називає, суперінтендант Даніель Крман. Для нього дні відступу шведів стали суцільними чорними днями. Адже після полтавської битви згасла остання надія на обіцяну королем допомогу словакам і угорцям у їх боротьбі проти австрійського поневолення. Тепер Крману якщо й пощастить дістатися в рідну Словаччину живим і здоровим, то австрійські власті ніколи не вибачать йому цього посольства і співчуття землякам-повстанцям.

Коли зринула команда "Рушай!", пан суперінтендант якраз міцно спав. Бо всеньку минулу ніч трясся на возі, в село в'їхали, як уже зійшло сонце. Тож добре стомився. Проте як тільки слуга доторкнувся до плеча, одразу ж підхопився — за час посольства звик уже до такого кочового життя. Сполоснув криничною водою обличчя, зібрав у подорожню валізу свої небагаті пожитки — крихти від усього того багатства, яке розгубив у многотрудній дорозі — та вже й до виходу. А в дверях лице в лице стикається з господинею — кругловищою молодницею років тридцяти.

— Уже їдете, пане? — запитує вона, осмикуючи рукави полотняної вишиваної сорочки.

— На жаль, треба їхати, — буркає у відповідь Крман. Буркає для годиться, бо чого-чого, а до балачки зараз не має ані найменшого бажання.

— Чого ж так поспіхом? Погостювали б ще.

Зиркає на пана посла якось так загадково, що й не зрозуміти: чи то справді від щирого серця говорить, а чи лукавить.

Хоча чого б то їй лукавити? Вранці, як ставали на постій, була сердитою, невдоволеною. І зовсім не приховувала невдоволення, хоч могла б і остерегтися — мало чого можна чекати від незваних-непрошених. А тепер бач! Певно, уже встигла розпитати про нього, Крмана, у його слуги, то тепер і повага та приязнь з'явилися. Бо хоч вони й різної віри, а пошанування чисто людське має ж бути: не кожен же день зупиняється у її простій селянській хаті поважний єпископ.

Здається, така дрібниця — привітне слово. А Крман відчуває, як щось затеплилося в душі. І повторює на цей раз уже щиро:

— На жаль...

Правда, молодиця вранці так і не сказала толком, де її чоловік. Чи то в мазепинцях, чи то серед тих, хто зараз переслідує шведів. Та й дітей — двох синьооких донечок — спровадила до комори і там зачинила.

Але не треба приглядатися до того, що було, а більше дивитися, що зараз є.

— На жаль...

— Дозвольте вам хоч подаруночок на дорогу, — спохоплюється молодиця. — Я ось

зараз...

Знову загадково зиркає на нього, мчить у город та вже й вертає з невеличким блідо-зеленим гарбузом.

— Візьміть, — простягає. — Молодий ще, правда, не вилежаний, але буде згадка.

Поки Данієль Крман розмірковує, що й до чого, гарбуз опиняється у нього в руках. А молодиця, кинувши "З богом, паночку!", заходить до хати й причиняє за собою двері.

Таки дивний народ у цій Козакії. Дивний і незрозумілий. Пан посол ось уже скільки часу приглядається до тутешніх людей, а їхня вдача так і залишається таємницею.

То, пригадується, торішньої осені жителі села Лукнів при зустрічі піднесли хліб з покладеною зверху сіллю, а також рибу, мед і сир. Піднесли, правда, не особисто йому, Данієлю Крману, а гетьманові й королю, але все одно така зустріч приємна і пам'ятна. Король Карл тоді теж подивувався звичаєві цього народу. Проте прийняв дари й на очах тих, хто їх підніс, відламав хліба і з'їв його, скуштувавши при цьому й інших ласощів цієї землі.

Потім швед-квартирмейстер, сміючись, базікав, нібито Мазепа навмисне намовив жителів Лукнова вийти навістріч королеві з такими дарами, щоб тим самим ще більше заприятелювати з Карлом. Що ж, можливо й так. Але правда й те, що сам пан гетьман не зміг би придумати шанування хлібом-сіллю, якби такого звичаю в Козакії не існувало.

Однак у тому селі таких, хто вийшов зустрічати короля і гетьмана, було небагато. Переважна більшість лукнівців при наближенні шведського війська постаралася втекти чи сховатися. Дехто це робив у такому поспіху, що не встиг забрати з собою нічого з пожитків. У хаті, де тоді зупинився на постій він, Данієль Крман, та його супутники, теж нікого з хазяїв не було. Зате...

Пан посол відкриває величеньку валізу, дістає товстого цупкого зошита, в якому ось уже другий рік ретельно записує свої подорожні враження, гортає сторінки. Ага, он позначка: "17 листопада 1708 року". Це ж якраз той день. От що значить записувати! Заглянеш згодом — і ніби воскресає перед тобою давно минуле. А дехто, нерозумний, поглядає на нього, як на дивака, коли пан Крман день у день скрипить пером, схилившись над зошитом у вільну годину.

Приплямкуючи губами, Данієль Крман повільно перечитує запис під позначкою "17 листопада 1708 року": "...Але ми знайшли прибудного вола, а також овець, півнів, борошно й хліб. Отож усю ніч пекли хліб, баранину й воловину, готуючи харчі на дорогу. Вчорашнього дня ми також за один імперіал придбали горнець меду, з якого ризький купець приготував медовуху. Так учорашнє блукання, яке завело нас сюди, принесло щастя..."

А може, то здійснилися тодішні побажання лукнівських жителів? Адже, підносячи королеві хліб, сіль та інші дари, вони набажали його величності і всьому боголюбивому шведському воїнству добра і благополуччя.

Як би то не було, дивний дарунок селянки, збудивши приємні спогади, помітно поліпшив настрої панові суперінтендантові. Ніби поменшала гіркота безславної втечі в

гуртах шведських недобитків, ніби полегшав тягар цієї вимушеної мандрівки, якій, здавалося, уже ніколи не буде кінця-краю.

Даніель Крман замуликав собі під ніс рядки однієї з Соломонових пісень: "Ось зима уже минула, дощ пройшов, перестав" і зібрався було навіть записати в пам'ятний зошит про цей несподіваний подарунок української молодиці. Але, зиркнувши на візника, який нетерпляче перебирає віжки, Крман примовкає, хутенько кладе до валізи зошита і гарбуза, поспішає сісти на воза. Нехай уже, запише іншим разом, бо зараз таки справді ніколи, он уже й так їхатимуть останніми.

Можливо, пан словацький посол таки довів би сувенір із Козакії до себе на батьківщину. Але трапилася пригода. У невеличкому селі Іванівці старий козак, у хаті якого зупинився Даніель Крман, запримітивши в суперінтенданта недоспілого гарбуза, не стерпів, поцікавився:

— Для чого пан возить його з собою?

— То річ, дорога моєму серцю, — відповів єпископ.

— Але ж такого добра повно на городі будь-якого селянина.

Крман пояснив:

— Це не просто гарбуз, це — дарунок.

І розповів про те, як цей гарбуз подарувала йому на розвітання господиня однієї з хат, де він мав постій.

Вислухавши розповідь, старий раптом присвиснув:

— Оце так подаруночок!

І засміявся, аж за живіт ухопився.

Крман нерозуміюче глипає на нього — не може добрати: що ж він такого сказав, щоб від цього давитися сміхом?

А козак, витираючи долонею сльози, так і заходиться:

— Ой, не можу!.. Дарунок... Ха-ха-ха! Ой, не витримаю!..

Нарешті вгамовує сміх, вибачається:

— Даруйте, пане... Тільки ж ота молодиця піднесла вам гарбуза не для пошанування, а зовсім навпаки. Бачите, у нас на Україні є така заведенція: коли дівчина хоче сказати парубкові, який сватається, що не любить його і не бажає стати його дружиною, то дарує йому гарбуза. Отож, пане, можете самі судити, що означає ваш гарбуз.

— Ось воно як! — виривається у посла.

Хотів тут же пошпурити гарбуз на долівку. Однак стримався: не личить йому, єпископові, виявляти в простолюдинів на виду свої почуття. Не годиться.

Звичайно, злостивий вчинок тієї жінки заслуговує осуду. Над ким здумала збиткуватися — над послом, до якого виявляє повагу сам король, не кажучи вже про його міністрів. Над послом, якому охоронний лист видав його світлість гетьман Мазепа, правитель цієї землі. Але, з другого боку, їй, сільській жінці, певно, зовсім байдуже, що мала справу з поважним послом. Для неї що чужинець-солдат, що чужинець-посол — однаково чужинець.

Про людину найкрасномовніше розповідають її вчинки. На жаль, вчинки шведських вояк, з якими волею Всевишнього мандрує він, Данієль Крман, аж ніяк не назвеш гідними похвали. Хіба мало солдати вбивають, палять, грабують у тих поселеннях, де зупиняються на постій? В кожному селі — загрища, в кожному селі — насильство.

Через усю Козаکیю чорна дорога простелилася.

Якщо вже зовсім одверто, то і він, суперінтендант, для тутешніх жителів не кращий від своїх одновірців-шведів. Його люди теж не зіваять, коли десь випадає щось урвати. Ось хоча б у згадуваному вже Лукнові, де короля хлібом-сіллю стріли. Адже і вола, і овець, і півнів, і борошно знайшли вони тоді не серед поля, а таки на хазяйському обійсті. І забрали з собою все, до останньої крихти. То хіба тому хазяїнові не однаково, хто його пограбував?

А який гість, така й повага до нього...

Данієль Крман, намагаючись здаватися якомога байдужішим, повільно викладає гарбуз із валізи на лаву.

— Нехай поки що полежить, — каже.

І вдає, що дуже зайнятий — старанно скрипить пером, щось записуючи в зошит. Та все не підводить очей, щоб не стрічатися з поглядом господаря хати. Чогось ніяково почуває себе перед цим сивовусим представником дивного народу Козакії, душу якого він, Данієль Крман, здається, нарешті починає розуміти...

Цибуля для запорожців

Данька не будили — він сам устав спозаранку. Батько з матір'ю вже були на ногах, ніби й не лягали звечора. Мати щось там совгалася при печі, а батько порав худобу. Помітила мати, що син уже сновигає по хаті, кинулась будити й Наталку. А Яринки не чіпала — нехай поспить, бо ще зовсім недоросла, все одно толку ніякого з її раннього вставання. Але Яринка теж продерла очі і підхопися ще скоріше від Наталки.

Батько заглянув до хати:

— О, скільки помічників! Не менше, як у кошового.

Мати спитала:

— Будемо снідати зараз чи вже аж потім?

Данько позіхнув:

— Хай уже потім. А то ж кусень в горло не полізе.

— Еге, — хихикнула Яринка, — Наталка спросоння ще ложкою до рота не вцілить.

— Раз круг так вирішив, то так і бути, — сказав батько. — Тоді гайда на город. Вона вже вирихтував.

Данько взяв у сінях заступ і споришистою стежкою попрямував до широчезної грядки, яка щетинилася соковитим цибульним степір'ям. Рясна роса обпікала босі ноги, але хлопець не звертав на те ніякісінької уваги. Ще б! Стане він сикати чи охати від росного холоду, коли не тільки сестри, а й сам батько вважає його майже зовсім дорослим, до всіх своїх діл залучає. Козак має бути козаком, а не квашею.

Правда, про справжнє козакування батько з ним мови ще не веде — вважає, що Данькові рано на Січ. Та й взагалі батько каже, що добрим господарем бути честі не

менше, ніж добрим січовиком. Але навчив Данька і на коні вправно скакати, і шаблюкою лозу рубати, і з пістоля стріляти. Каже, при теперішнім житті ніколи не вгадаєш сьогодні, що може знадобитися завтра.

Колись батько сам був на Січі, морем на турка ходив, був поранений. А потім залишив свій курінь, одружився, поселився ось тут, на Запорізьких Вольностях, неподалік нової столиці славного Війська Запорізького та й став господарювати. Найдужче припало йому до душі городництво. Бо то справа і цікава, і прибуткова, і побратимам-січовикам на руку: свіженькі овочі до столу ніколи зайвими не бувають, а ще й на зиму цибулі, та часнику, та моркви ото скільки треба!

Сьогодні Данько з батьком повезуть на Січ зелену цибулю. Оцю всю грядку треба викопати. Через тиждень підоспіє цибуля на другій грядці, а згодом — ще на іншій. Батько з матір'ю так і садили, щоб аж до половини літа цибуля була все зеленою й зеленою, аби мати що возити січовикам.

Данько поплював у долоні, почав підкопувати крайній рядок. А вже й Наталка з Яринкою тут як тут: обережно, щоб не перервати степір'я, витягують цибулину за цибулиною, пучкаминосять на подвір'я. Там, у потічку, що струменить від джерела, мати полоще ці пучки, а батько вкладає їх на воза.

Та ось нарешті цибулю викопано, перемито і вкладено. Поснідавши, Данько запрягає буланих коней, береться за віжки. Батько сідає на віз поруч з Даньком, каже:

— Поганяй.

Данько хвацько хльоскає батогом у повітрі, вйокає. І віз викочується за ворота.

Яринка біжить поруч з возом, нагадує:

— Не забудьте, татоньку, не забудьте: мені — червоного кісника, Наталці — коралі, а мамі крамну хустину. Не забудьте, татоньку, червоного'...

— Як же, тільки червоного! — обіцяє батько. — Куплю, якже!.. Зайду до Янкеля в ятку й куплю.

Дорога знайома: спочатку вздовж в'юнкого потічка, потім степом, а там через Довгу балку, через другу — Вербову, та вже й до берега річки Підпільної рукою подати... Правда, до другої балки дісталися аж опівдні, бо то тільки на словах скоро та гладко, а їхати таки треба, та треба. Тут вони завжди зупинялися біля затіненого вербами джерельця, напували коней, підкріплювалися самі, щоб уже потім, на Січі, одразу не лізти до торби по сало.

Однак цього разу перепочинку не вийшло: у балці кишіли кишма пікінери. Вартові зупинили їхнього воза ще при спускові в балку, звеліли:

— Ану повертай голоблі! Нічого тут!..

Батько перехопив у Данька віжки, вйокнув на буланих, намагаючись відтиснути вартових і проїхати повз них. Але ті вхопили коней за вуздечки, погрозово брязнули зброєю.

— Ти що, глухий?! — гаркнув старший. — Сказано повертай — отож і повертай.

Другий вартовий вилаявся:

— Захотілося скуштувати кия.

Стримуючи гнів, батько мовив:

— Ви, певно, забули, що перебуваєте не у своєму форту, а на Запорізьких Вольностях.

Старший зареготав:

— Були вольності, та й загули. Уже по Січі досі плуг походив, а він ще про вольності торочить.

Раптом його осінила думка:

— А втім, проїжджай, проїжджай. Може, твоя цибулька якраз там і знадобиться.

— Еге, — підтакнув другий, — на юшку.

— Чи й посадити на свіжозораній грядці, щоб піросла...

Батько гнав коней щодуху. Вже піна летіла з них, а він гнав. Певно, булані так би й попадали з ніг, якби ще промчав версти зо дві. Але враз виявилося, що далі їхати нікуди: і гора, де при шинках завжди відпочивало та веселилося козацтво, і передмістя у видолинку при Підпільній були зайняті царициними військами. Поглянув батько на той берег річки — і застогнав: на місці таких знайомих башт, пушкарні, куренів, на місці всієї Підпіленської Січі горбалися купи мотлоху.

— А де ж?... Де?..

Із гурту гусарів, що товкся неподалік воза, уїдливо підсміхнулися:

— Накивали п'ятами славні лицарі запорозькі. Побачили нас — і немов корова язиком злизала.

— Побудь при возі, — наказав батько Данькові. — Мушу про все когось із наших розпитати, а не цих зайд.

Скочив з воза, з-під кулика сіна, втовченого Даньком за дорогу, витяг пістоль, засунув під сорочку та й пішов до мосту через річку Підпільну.

Данько чекав довго, а батько не повертався й не повертався. І хлопцеві все більше закрадався в душу страх.

А довкола таке зчинилося! Гамір, говір, сварки, сміх, лайки... Війська видимо-невидимо, як риби на тирлі. Певне, цариця Катерина всіх своїх вояк прислала сюди, щоб розтоптати Січ. Он як заповзято галасують.

Корчімка дядька Михася, де вони з батьком зупинилися, коли минулого разу приїжджали на Січ, пограбована, у ній вже господарюють напіндючені гусари. А де була Янкелева ятка — так взагалі голе місце. Не видно й самого хазяїна ятки — привітного, послужливого, добродушного, який щоразу повторював на розвітання: "Тільки не минайте бідного Янкеля!" Це в нього батько збирався купити подарунки домашнім: матері — хустку, Наталці — коралі, а Яринці — червоного кісника.

Від гармидеру аж у голові гуло. Данько зіщулився на возі, притулився до кулика сіна, щоб бути непомітнішому. А батька все не було й не було. І час тягнувся так повільно.

Коли це враз:

— Данько!

— Га? — скинувся хлопець.

Біля воза, взявшись рукою за люшню, стояв довгов'язий вусатий дядько і дивився на нього з-під нахмурених кошлатих брів. Хлопець раніше ніколи не зустрічався з цим вусанем, тож немало здивувався, що той назвав його по імені.

— їдь додому, Даньку, — мовив дядько. І було в його голосі щось таке, від чого Данькові стало холодно.

— Батько велів...

— Я знаю. Але треба тобі їхати. Зараз же. Ти мені вір — ми з твоїм батьком давні друзі, з одного куреня.

Він озирнувся довкола, нахилився до хлопця, майже пошепки видихнув страшні слова:

— Батька твого... повели... В ланцюги закували, іроди!.. Батько твій хорунжого Дичка... з пістоля... Дичко зрадником виявився, продався, своїми руками допомагав царичиним пікінерам Січ руйнувати... То твій батько його з пістоля...

— Тату! Батечку!.. — вирвалося в Данька.

— Мовчи! — застеріг той. — Кусай собі руку, а мовчи, бо вони й тебе не пожаліють... Кошового нашого, Калнишевського, теж, кажуть ланцюгами скрутили... Кріпися, козаче, і повертай додому. Тобі треба жити. А це ось, — повів рукою на руїни Січі, — запам'ятай. Щоб до кінця своїх днів не смів забути!..

Однак Данькові довелося їхати не додому, а в протилежний бік. Бо на віз, вантажений зеленою цибулею, уже встиг накинути оком один із синьомундирних вояків — безцеремонно всівся поруч з Даньком і закомандував:

— Поганяй до мосту!

Ще й задоволено потер долоні:

— Не інакше, як сам господь бог послав тебе нам у нагороду за труди праведні. Ото вже зрадіють у полковій кухні.

— Дядечку, — спробував було відмовитися Данько, — але ж мені...

Однак синьомундирний не дав йому договорити:

— Слухайся, якщо тобі старші кажуть! І витри сльози, не скигли: за твою Цибулю унтер тобі заплатить не згірш перекупника. Ти ще від радості затанцюєш.

Йому, бач, і на думку не спадало, що цибуля ця привезена зовсім не для перекупників, які постачали харчами царичиних вояків.

Біля самої річки синьомундирного хтось погукав. Певно, то був якийсь його начальник чи приятель, бо цей одразу ж скочив з воза і пішов до нього, кивнувши Данькові:

— Ген за мостом справа — полкова кухня. Поганяй прямо туди. Скажеш, Савельєв припровадив. А я не забарюся, підійду.

Коні копитами вже цок-цок по мосту.

"Може, твоя цибулька якраз там знадобиться", — гугонять Данькові у вухах слова отого вартового з Вербової балки. І запекло в грудях, вогнем запекло. І загупало в скроні: батька закували в ланцюги, його, може, вже й живого немає, а він, Данько, везе за це царичиним воякам зелену цибульку. Щоб ласували, та ще з більшим старанням

топтали Запорізькі Вольності...

— Тр-р-р! — шарпає віжки посеред мосту. Шарпає так, що булані мало не дибки стають і осаджують назад.

Данько зривається на ноги, обіруч хапає зелено-сизе цибуляне степір'я і прямо з воза жбурляє в річку. Жбурляє ще і ще, і ще. Хапає оберемком — скільки здужає підняти. Хлюпотить у воду цибуля ний град.

— Диви; збісилося хлопча! — вигукує хтось. Не то на правому березі вигукує, не то на лівому.

А він хапає оберемком — і з мосту, хапає — і з мосту. Вже вся річка зеленим пойнялася. Вже залишилося цибулі тільки на раз-два вихопити.

— Ах ти щеня!..

Удар кулачиська не був болючим. Просто хитнувся чи то віз, чи то міст, чи то світ, підкосилися Данькові ноги, попливли перед очима кола: то цибульно-зелені, то вже сині, як мундир царициного вояка, то кров'яно-руді...

І враз невідь-звідки долинув тоненький Яринчин голосок: "Мені — червоного кісника... Не забудьте, червоного!.."

День ріпки

Дітям весело. Та й чого б то ні? Турбот поки-що ніяких, а трава зелена, а сонце тепле — от і весело. Засмаглі, аж руді, вони ведуть коло, ціпко взявшись за руки і витупуючи босими ноженятами. Дружно виводять:

Зеленая ріпко,

Держись кріпко!

Чий батько ріпку крав?

Чия мати варила, —

Бодай її вдавило!

Чиї діти їли, —

Бодай поніміли!

Всередині кола, намагаючись його розірвати, бігає біляве дівчатко в блаженському полотняному платтячку, з якого вже явно виросло. І теж захоплено галасує:

Зеленая ріпко.

Держись кріпко!..

— Агей, горобці-цвіркунці, — гукає Ліванов, — гайда до мене!

Дітлахи одразу ж забувають про гру в "ріпку", табунцем підступають до нього. Не остерігаються — звикли. Знають: дядько Михайло їх не зобидить.

— То хто сьогодні ще не куштував справжньої ріпки? — питає.

Дівчатка й хлопчики навперебій якають:

— Я!.. Я!..

Ліванов усміхається куточками губ:

— Тоді ходімо грядку полоти.

— Ура!.. — задоволено здіймає руки вгору малеча.

Така робота всім до душі. На неї діти й сподівалися, коли їх погукав дядько

Михайло. Тож вони майже підтюпцем пускаються поперед Михайла Георгійовича на його город. Прямісінько до тієї грядки, яку вже "прополювали" не раз. Дружно беруться за діло — у ріпок так і тріщать зелені чуби.

— Дядьку Михайле, — мружить до Ліванова допитливі голубі оченята веснянкувата Катря, — а цього у вас ріпа завжди така солодка? Цого, га?

— Цого? Цого? — передражнює її Данилко, найстарший у їхньому гурті. — А того, що дядько Михайло свій город навесні медком кропить. Правда, дядьку?

Ліванов сміється:

— Та яким там медком!

— Е, не кажіть, у селі всі це знають.

— Раз знають, то хай уже буде так, — погоджується той. — Та ви рвіть, рвіть більше, ріпка — вона всім тільки на користь, то чого ж її не рвати?

У професора землеробства, колезького асесора Михайла Георгійовича Ліванова сьогодні великий день: йому принесли його книгу "Про землеробство, скотарство та птахівництво", щойно видрукувану в Миколаєві. І це не просто нова книга, не просто додалася ще одна до тих, які він написав — це своєрідний підсумок його багаторічної праці, якій віддано всі сили, всі знання, всі поривання душі.

Здається, зовсім недавно він, випускник Московського університету, сповнений честолюбних задумів і мрій, з головою поринув у роботу. Він щиро вірив, що йому при його знанні та енергії пощастить зробити справжній переворот у сільському господарстві рідної країни, яке ледь зводило кінці з кінцями. Вірив, що Російська імперія, маючи такі обширні землі і працьовитий люд, при застосуванні науки у веденні землеробства врешті-решт виб'ється із віковичних злиднів, заврожаються полями і нагодує всіх голодних.

Щоб перейняти досвід землеробства і тваринництва більш розвинених європейських країн, Михайло Ліванов їде в Англію, збагачує свої знання в Оксфордському університеті. А на батьківщині ставить сотні власних дослідів.

Слава про талановитого молодого агронома дійшла до вух першого вельможі Російської імперії князя Потьомкіна. І той, не роздумуючи довго, запросив Ліванова стати професором Катеринославського університету, обіцяючи своє високе покровительство і всіляке сприяння в науково-дослідницькій роботі. Ну як було не погодитися на таку звабливу пропозицію!

При згадці про те, як його, знаючого, але мало досвідченого в житейських справах вченого, безсоромно обвели навколо пальця, Ліванов гірко всміхається. Бо обіцянки високого сановника так і залишилися лише обіцянками.

Почалося з того, що тоді в Катеринославі, як з'ясувалося, університет ще не був відкритий. Отож у цьому місті професорові робити було абсолютно нічого, і Ліванов поїхав до Миколаєва. А з Миколаєва, де теж роботи не знайшлося, довелося мандрувати у ближнє село Богоявленське.

Зате вже тут, у Богоявленському, відкрився нарешті простір для роботи. Та настільки широкий, що спочатку Михайло Георгійович просто не знав, за що й братися.

Бо за що не візьмися — треба починати фактично з нічого.

Але ж самому руки до всього все одно не дотягнуться. І він обрав інший шлях: узявся створювати в Богоявленському сільськогосподарську школу. Рівнятися не мав на кого, бо його школа була першою такою в усій Російській імперії. Сам добирав учнів, сам писав для них підручники із сільськогосподарських наук, сам турбувався і про долю своїх вихованців. А коли випадали вільні дні — мандрував по ближніх і дальніх околицях, вивчав ґрунти, природу, досліджував багатства краю. Йому щастило: він став першовідкривачем тутешніх покладів кам'яного вугілля, залізних і срібних руд, мармуру.

О, князь Потьомкін не обходив його своєю увагою. Щоразу, вислуховуючи повідомлення Ліванова про те чи інше його відкриття, давав розпорядження використати це відкриття належним чином. А Михайлові Георгійовичу, здоров'я якого катастрофічно погіршувалося, незмінно обіцяв "пенсіон і лікування на казенний кошт". Вчений, постійно відчуваючи матеріальну скруту, покладав великі надії саме на цей "пенсіон". І трудився ще ревніше, втрачаючи рештки здоров'я. Щоб догодити Потьомкіну, він навіть оцю свою підсумкову книгу ще в рукопису присвятив "Його Світлості Священної Римської Імперії князю, армії її імператорської величності генерал-фельдмаршалу і кавалеру Григорію Олександровичу Потьомкіну".

Казав пан, кожух дам...

Тепер уже й обіцяти нікому. Після смерті його світлості залишився хворий Ліванов напризволяще. Закрито й сільськогосподарську школу — його дітище. Підточений злими болячками, професор, хоч йому ще й п'ятдесяти років не виповнилося, став нікому, абсолютно нікому не потрібним. Навіть друзі тепер майже всі відцуралися. Ото хіба що зрідка навідається хтось із колишніх учнів та для годиться запитає про здоров'я.

Єдина втіха — оцей город, де він чаклує над грядками днями й ночами, якщо болячки хоч трохи відступаються. Випробовує сорти, перевіряє результативність запропонованої ним же сівозміни, доскіпується, як збільшити врожайність ячменю і проса, жита й пшениці, гречки і ріпки, як підвищити родючість ґрунту. Своє тверде переконання в тім, що немає землі, яка при розумному обробітку залишилася б неродючою, він ось і в книзі висловив на чільному місці.

Та найбільше уваги Михайло Георгійович приділяє грядкам, де росте ріпа. То його особлива турбота — ріпа. Скільки років вирощує, а не перестає захоплюватися цим овочем, вважаючи його кращим від усіх інших. І не тільки тому, що ріпа є чи не головним харчем селянина і що нею відгодовують овець та іншу худобу, а що вона і сама завжди врожайна, і добре "готує" фунт під усі зернові культури: посіяні після неї і ячмінь, і жито, і пшениця, і всяка інша пашниця родять гарно.

Правда, тепер за кордоном, та вже де-де і тут, у них, пробують вирощувати заморський овоч — земляні яблука, або, як ще їх називають, тартуфелі. Овоч цей досить смачний і поживний, він, безперечно, коли достатньо розмножиться, то й ріпу потіснить. Але те якщо й буде, то тільки колись. А нині Русь, як і тисячу років тому,

здебільшого таки ріпою харчується. Недарма ж мовиться: ріпу варять, ріпу парять, ріпу всякою їдять. А ще кажуть: горох та ріпа — спокусна втіха: хто не йде — урве.

З легкої руки Ліванова у Богоявленському тепер на всіх городах ріпа — головна. І то найкращих сортів. Однак така смачна, як у нього, більше ні в кого не родить. Дітвора всерйоз вірить, що Михайло Георгійович свої грядки навесні поливає медовою ситою...

— Дядьку Михайле, а вам ріпки намити? — зголошується веснянкувата Катря. У неї здобичі — повна пелена.

— Дякую, дитинко, але я тільки варену споживаю, — мовить Михайло Георгійович.

— А мама казали, якщо сиру гризти, то будуть зубки білесенькі й міцні, як у мишки.

— Це коли змалечку гризтимеш — то так, а в мої літа зуби вже не поміцніють.

Діти біжать до криниці мити поживу. А Ліванов присідає на травичку, починає гортати книжку. І враз ловить себе на думці, що не відчуває ні хвилювання, ні особливої радості. У такий великий день — і нема радості. Адже стільки років мріяв про вихід цієї книжки, а коли нарешті дочекався, то вже й збайдужів. Виходить, довго очікуване перестає лоскотати душу...

— Дядьку Михайле, а ми тут, біля вас, добре?

Повернувся дитячий гурт. Хлопчики та дівчатка хрумкотять ріпу, прицмокують: смачно!

— Дядьку Михайло, а може, ви з нами в коло?

— Де вже мені! — відмовляється Ліванов.

— А ми вас за руки візьмемо, кріпко-кріпко.

— Все одно... Я краще біля вас посиджу, подивлюся.

А малеча — в коло, та вже й заводить:

Зеленая ріпко,

Держись кріпко!..

Ліванов приплескує в долоні:

— У нас із вами сьогодні день ріпки.

І собі тихесенько підспівує вслід за малечею:

Зеленая ріпко,

Держись кріпко!..

Навіть забувся про книжку — так і лежить на траві розкритою. Тільки лагідне сонце зацікавлено заглядає в неї, вчитується в рівненькі рядки, немов хоче пересвідчитися, що видрукувано її в типографії Чорноморського штурманського училища саме нинішнього, 1799-го, року.

Первісток

Дорога врунилася споришем, і ступати по ній було легко, аж лоскітно, а обабіч хилило половіючий колос вигонисте жито. І так було довго, і хотілося, щоб так було й було. А коли дорога добігла до вершини горба — попереду відкрилася голуба широчінь Дніпра, вітрець війнув прохолодною вологою, аж на губах відчувався її доторк. І ще дужче захотілося, щоб так було й було.

Але враз невідомо де заспівала флейта. Свиснула лунко, розгонисто і... збудила

його.

Проте Шевченко так і лежав із заплющеними очима. Праглося, щоб і далі розмотувала свій неквапний сувій заспоришена дорога і щемно хмелили дніпровські погідні виднокола.

Але продовжити видиво не вдавалося. Не було бажання й підводитися — це ж знову до самого вечора мулятиме погляд сіра безмежність пустелі, мулятиме слух брутальна лайка фельдфебеля. Бо коли на світі десь щось і змінюється, то тільки не тут, в Новопетровському укріпленні, на дикому Мангишлаці, облизаному безжальними сухими вітрами.

Фійю-у!.. Фійю-у!..

"О, та ж це вивільга грає на флейті! Ось хто мене розбудив — вивільга!"

Він розплющує очі і одразу ж у зелених вербових косах помічає золотисту птаху. Знайома гостя. Цього літа вона вже не вперше висвистує у вербовому міжгіллі.

— Тарасе Григоровичу, ви вже не спите?

Андрій Обеременко нагодився, городник.

Вивільга пурхнула та й зникла. Ніби золотисте видиво привиділося.

Шевченко звівся на лікоть:

— Ти так спозаранку — невже казарма загорілася?

Але Обеременко не помічає його невдоволення. Радісно мовить:

— Новина у нас, отаке! А ви тут вилежуєтеся. Ану ж ходімо зі мною.

Хлюпнувши Шевченкові в долоні води з мідного чайника, що стояв тут же, під вербою, і зачекавши хвилю, поки той сполоснув обличчя, Обеременко повів Тараса Григоровича за собою. Повів повз комендантську альтанку, через грядки петрушки і кропу аж в низинку, до балки, де, рясно блимаючи жовтими зірочками цвіту, зелено кучерявилися рядки огірків.

Біля одного з рядків Андрій Обеременко зупинився, значущо підморгнув Шевченкові і обережно розгорнув шорсткаве листя.

— Ось! — проголосив урочисто.

Шевченко присів навпочіпки біля нього, зазирнув і собі між огудиння — там красувався продовгуватий огірок, такий світлобокий, бурулькуватий, із ще невідпалою побурілою квіткою на кирпатому носику.

— Бачите? Первісток! — широко усміхався городник, щиро радіючи, що йому випала нагода потішити Тараса Григоровича. — Ще вчора нічого, а ниньки дивлюся — уже є.

— Ну, здоров був, землячок-первачок, — погладив Шевченко огірка долонею по бурулькуватому боці. — А тобі, Андрію, дякую за таку хорошу новину.

Зовсім не заради красного слівця назвав Тарас Григорович огірка-первістка "землячком". Кілька років тому огіркове насіння надіслали сюди, в Новопетровське укріплення, друзі з України. Шевченко разом зі старим солдатом-городником, своїм земляком Андрієм Обеременком посіяли насіння на гарнізонному городі і виростили огірки. Відтоді вони й ведуться тут, ставши улюбленим делікатесом для мешканців

укріплення. Коли починався огірковий сезон, Тарас Григорович частував смачним овочем усіх своїх знайомих у цьому забутому богом і людьми закутку.

— Дякую, друже, за радість.

— Тепер "землячки" підуть, встигай тільки вибирати. Подивіться, скільки зав'язі!

— Та вже ж бачу. А оцим сьогодні в обід ми з тобою почастуємося удвох. Згода? От і добре, домовилися. Йч, який смаковитий вигнався!

— Еге, вигнався!..

Темно-бронзове вусате обличчя Обеременка теж сяяло тихою радістю. Він навіть хрипкувато затягнув:

Посіяла огірочки

Близько над водою...

Шевченко підхопив:

Сама буду поливати

Дрібною сльозою...

Здавалося б, яка вже там подія — з'ява першого огірка на городі! Але тут, на краю світу, де сірі, безликі дні тягнуться нескінченним шнурком, висущуючи все живе в душі, навіть найкупіша іскринка чогось приємного сприймається по-особливому, як добрий дарунок самої долі.

Ростіть, ростіть, огірочки,

В чотири рядочки...

Обеременко вже на повен голос виводить. І Шевченкові щемно й радісно за старого солдата-земляка, якому двадцять років казарменної муштри не очерствили дитинного серця.

Сім літ тому, одразу ж після прибуття в Новопетровське укріплення, Шевченко познайомився і подружився з Андрієм Обеременком. Серед одноманітної солдатської публіки його постать вирізнялася аж ніяк не бравим солдатським виглядом. І хода, і обличчя, і навіть шапка-чабанка — все видавало в ньому простого, розсудливого і добродушного українського трудягу-селянина. З'ясувалося, що він родом з Київської губернії, із Звенигородського повіту, з села Різаної, що неподалік Лисянки. Того був найближчим земляком, адже Шевченко й сам бував у Лисянці і в Різаній. За довгі роки безпросвітно-принизливої солдатської служби Обеременко так і не розучився розмовляти своєю рідною мовою, не втратив людської гідності. І значився він служителем гарнізонного госпіталю.

Шевченко впрохав коменданта укріплення Іраклія Олександровича Усакова, з яким приятелював, перевести Обеременка із госпітальної команди в городники. Бо місце городника вважалося найбільш завидним: воно давало солдатові відносну незалежність, звільняючи від обридливої щоденної муштри. І хоч Шевченко не сказав Обеременкові, що посприям його переводу на таке привілейоване місце, але той сам здогадувався, що без замовленого Тарасом Григоровичем слівця тут не обійшлося. Тож усім серцем прив'язався до поета.

Не бачила миленького

Чотири годочки...

— От, Андрію, що то землячок-первачок! Ніби й не велике цабе, а нас на пісню спокусив. А якби сюди ще нагодився добродій Зигмонтовський, то вже й казка була б.

І Шевченко, усміхаючись, уголос згадує, як минулого літа він пригощав першими огірками Костянтина Миколайовича Зигмонтовського — добре знаного в їхньому укріпленні повіреного винної контори і відставного чиновника чотирнадцятого класу. Той разом із дружиною Софією Самійлівною частенько запрошував Тараса Григоровича до себе вечеряти та почитати недавно одержаний номер "Петербуржских ведомостей", бо цього видання в Новопетровському укріпленні більше ніхто не одержував. Так от, Зигмонтовський, завваживши в руках Шевченка такі апетитні овочі, одразу ж завів мову про свою Бесарабію, де, мовляв, родяться огірки аж ніяк не рівня цим.

— Що, — каже, — ці огірочки! Так собі, дрібнота. От у нас! Розріжеш, бувало, огірка навпіл, із одної половини зробиш човна, із другої — два весла, сядеш і перепливаєш через Дунай на той бік.

— З огірка — човна? Оце так зморозив! Дивак, який дивак, — сміється Обеременко.

Шевченко враз похмурнів:

— Зигмонтовський стільки років не бував у рідних краях, що незабаром не те що човна, а цілу баржу майструватиме зі свого бесарабського огірка...

Замовкає. І вже аж потім:

— От що, Андрію. Поки ти тут впораєшся із городніми справами, я піду довідаюся, чи не повернувся з Гур'єва наш поштовий човен. А раптом він привіз мені, нарешті, довгождану волю?!

Обеременко, як і всі в укріпленні, знає, що Шевченка ще на початку травня петербурзькі друзі в листах привітали з одержанням свободи. Однак із корпусного штабу ще й досі в укріплення не надійшло відповідного розпорядження про звільнення поета від солдатчини. Отож Тарас Григорович щодня з нетерпінням чекає прибуття поштового човна.

З дозволу його високоблагородія коменданта укріплення Ускова рядовий Шевченко в теплу пору року майже увесь час був на городі. Комендант віддав у його розпорядження досить простору альтанку під добротним дерев'яним дахом. Сюди Тарас Григорович переніс із казарми постіль та всі свої небагаті пожитки. Тут, схований від недоброго ока, він має хоч якусь можливість малювати та писати.

Гарнізонний город — єдина зелена місцина в усій околиці. Єдина місцина, яка ласкавить зір. А все інше довкруг — пустинне, дике, чуже, опротивіле. Все інше так і нагадує, що ти безправний і безголосий, що тебе закинули сюди на приниження і на забуття.

Тут, на городі, серед грядок петрушки, кропу, редьки, огірків, серед розмаїття насіяних квітів відчувається затишок. Чимось навіть схожий до того бур'янового затишку із далекого дитинства, коли малий Тарас, дременувши від покари мачухи, пересиджував у лопухах та нехворощі. Тут і думається краще, і пишеться, і мріється. Особливо ранніми раночками, коли притишений світ зустрічає своє світило. Тоді так

легко ходиться по городніх стежинах, стільки всього згадується.

Але найбільше полюбляє Шевченко місце під своєю вербою. Вона вже величенька виросла, вже майже доросле дерево, он яку розложисту тінь дає.

Ще колись, у жовтні 1850 року, як за вказівкою високого начальства Тараса Григоровича провадили із Орської фортеці в Новопетровське укріплення, на вулиці Гур'єва-городка він підняв вербову палицю. Привіз оту палицю сюди та й застромив її в землю на гарнізонному городі. А навесні палиця пустила ростки. Шевченко день у день поливав її, верба росла, росла та й ось виросла. Тепер Тарас Григорович під нею навіть нерідко ночує в теплі ночі, бо під своєю вербою — то ніби й удома, а в комендантові альтанці, хоч гарній і добротній, а все одно то таки під чужим дахом.

Насунувши на солдатського кашкета чистий білий чохол, Шевченко пішов до укріплення. Проте поштовий човен і цього разу теж не привіз йому вістки про волю. І засмучений Тарас Григорович поспішив назад на город, щоб зайвий раз не попадатися на очі казарменому начальству, зустріч з яким ніколи не віщувала нічого доброго.

На траві під вербою його чекав на рушникові обід: шмат хліба, огірок і дрібка солі. Андрія Обеременка не було.

"Що ж це ти, друже, заховався? — подумав Тарас Григорович. — Невже думаєш, у твого земляка стане совісті самому посмакувати першим огірком?"

Він погукав Обеременка, але той не озивався. Зазирнув до альтанки — там теж нікого. І Шевченко пішов шукати городника, щоб разом обідати.

Шукав недовго. На краю ярка, що прилягав до городу, Андрій Обеременко лежав горілиць, втупившись поглядом в біляво-синє, без жодної хмариночки небо.

— Ти чого не подаєш голосу? — запитав його.

Обеременко мовчав.

— Тебе хтось образив? — стурбувався Шевченко.

Нарешті городник сів, повернув до нього голову — в очах старого солдата бриніли сльози. Незграбно тернув очі рукавом, тихо мовив:

— Доля мене образила, Тарасе Григоровичу, доля... От ви чекаєте вольну, маєте надію. А мені й чекати нема чого. Хіба як зовсім нікудишнім стану, то вже аж тоді спишуть, мов непотріб... Ну чого воно так на світі? Чого?..

Шевченко присів біля друга, обняв за плечі — солдатів плечі судомно здригалися.

— Кріпися, Андрію, кріпися, товаришу мій єдиний. Хай і тобі доля пошле скорий, кінець твоєму стражданню. Хай допоможе пройти ці безводні пустелі, щоб таки напитися солодкої дніпрової води, щоб вдихнути в згорьовані груди повітря нашої прекрасної, нашої милої вітчизни...

Довго сиділи вони на краю ярка. Вже й обідня пора давно минула, а вони все ще сиділи і сповідалися один одному у своєму горі.

А під Шевченковою вербою, яка за цей час уже встигла перекинути свою тінь у протилежний бік, в'янув на спекотному сонці перший-найперший огірок.

Дар осіннього поля

Багаття догоряло. Сивий димок хитався, дотягувався до верхівки вільхового куща і

пропадав у безмірній сивині осіннього дня. Ми з Євдокимом Івановичем сиділи біля багаття на старому плащі-дощовику, дивилися, як жар поглинав рештки сушняку, балакали про се, про те.

Багаття розпалив Євдоким Іванович. Він сьогодні пасе череду, то і розклав. А я випадково прибрів сюди: збирав у лісі гриби, почув лоскітливий запах та й завернув на димок. Якраз нагода перепочити, бо ж находився добряче.

Євдоким Іванович ліщиновим кийком розгортав присок, викочує кілька чорномундирних бульб, бере найбільшу і, перекидаючи її з долоні в долоню, щоб не обпектися, добродушно пропонує мені:

— Пригощайся!

Подумалося: може, Євдоким Іванович на гостя-приблуду не розраховував, а якраз тільки для себе картоплі напik? Тож дякую та й кажу:

— У мене є свій обід. Ось, у рюкзаку.

— То обід, а це — бульба. Від бульби одвертатися не годиться. Бульба на те й дана, щоб нею ділитися, щоб її гуртом їсти.

Усміхаюся:

— Гуртом смачніша, чи як?

Євдоким Іванович міряє мене поглядом:

— Е, та ти, бачу, зовсім неосвічений. Що ж, раз так — то я тобі розкажу, щоб знав. Але спочатку бери бульбу, бери. Ось у мене тут у вузлику навіть сіль є.

Печена бульба запахує, не порівняти з тією, яка щодня вариться вдома. Раз у раз дмухаючи на пальці — пече ж! — я із задоволенням смакую добрим даром осіннього поля. І слухаю розповідь Євдокима Івановича.

...Жив колись на Поліссі бідний-пребідний чоловік. Восени ще с'як-так із хліба на рипу, а до весни уже ні того, ні другого не було.

Одного разу, якраз у голодну пору, завернув до його хати перехожий каліка-дідусь і попросив:

"А чи не дали б ви мені попоїсти, чоловіче добрий? Третій день рісочки в роті не було".

Дивиться чоловік, а на дідусеві свитина — дірка на дірці, постолі попротоптувані, шапки й зовсім немає. Жаль йому стало старого. Та так жаль, що віддав йому останній окраєць хліба. Відомо ж: бідний бідному завжди товариш.

Щиро подякував каліка та й пішов.

Минув якийсь час, настала пора на полі господарювати. У бідняка землі тієї — всього латочка, а й на тій нічим садити, нічим сіяти. Зажурився чоловік, тяжко зажурився.

Коли це з'являється до нього знову той самий дідусь і приносить повну торбину небачених плодів.

"Ти мені допоміг, — каже, у скрутну хвилину. Тож і я тобі допоможу. Посади ці плоди, і родитимуть вони, поки серце твоє буде щирим і безкорисливим".

Посадив той чоловік бульбу — а це була вона — і чекає. От уже й зійшла, от зацвіла,

а там уже й поспіла. Мацнув рукою під корчем — бульби отакезні. Як почав копати — і погріб повний, і яму накидав, і в засторонку не вміщаються. Уже й дівати нікуди, а ще й з половини грядки не зібрав.

Приходили сусіди — сусідам повні мішки насипав. Каліки подорожні завернули — і їх наділив. Усім вистачило.

Відтоді став чоловік жити в достатку, бо бульба йому і на другий, і на п'ятий рік так само щедро врожаїлася. Скільки не роздавав — і знайомим, і незнайомим, — а її все було й було. І не меншало, а все більшало.

Так ото і з'явилася картопля у нас на Поліссі. Сусіди й собі насадили і в них зародила. Не так, як у того чоловіка, далеко не так, але зародила нівроку. І чим частіше люди ділилися врожаєм з іншими господарями або просто обмінювалися бульбами, то врожай був усе багатшим.

З часом забагатів той чоловік, землі прикупив, хороми воздвиг, наймитів найняв. Уже бульби даром не роздавав, навіть родичам почав за гроші продавати. Та все ті гроші складав, та все йому було мало. Словом, паном став.

І втретє навідався до нього дідусь. Свитина на ньому ще дірявіша, ноги шматтям обмотані. А на вулиці якраз хурделиця завивала, та така — світу білого не видати.

"Пустіть переночувати!" — просить.

А той саме був зайнятий пильною справою — гроші рахував. Тож навіть голови не підвів, напустився на прохача: "Йди собі, халамиднику, своєю дорогою, мені й без тебе клопотів стачає. Вештаєшся тут! Ще вкрадеш щось чи лісових розбійників напровадиш... Знаю я таких! Йди собі".

Тут копійка упала з його руки на долівку. Він нахилився хутчій, щоб підняти, а її не видно, бо на долівку падає тінь від перехожого каліки. З досади визвірився на дідуся: "Ти й досі ще тут стоїш!.."

Коли зирк — а це ж його благодійник. Злякався, ще й як! Бо ж добре знав, від чого його багатство взялося. Та давай скоренько дідуся перепрошувати, та себе розхвалювати, який він, мовляв, добрий та щедрий.

А дідусь йому й каже: "Віднині твоя доброта тобі і вродить".

А влітку на полях отого чоловіка вродило каміння. В усіх людей — картопля, а в нього — каміння...

— Знаєш оте кам'янисте поле біля села? Ото, кажуть, ніби того чоловіка воно. І досі трактори плуги ламають, — закінчив Євдоким Іванович свою розповідь.

Багаття геть уже причахло. Євдоким Іванович навмисне паліччя не підкидає, бо незабаром пожене череду в село. Підводжуся і я, дякую за печену бульбу, кошик мій ще далеко не повний, отож хочу перейти на вирубку: там, чував, з'явилися опеньки, то чому б не пошукати щастя?

Уже згодом, на вирубці, завважую, що все ще перебуваю в полоні почутої легенди. Бо знову і знову подумки радію: поля на рідному Поліссі — і це я знаю достеменно! — в переважній більшості таки не кам'янисті.